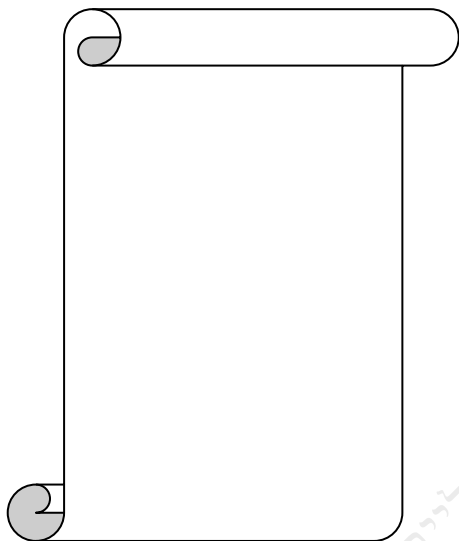

הורד מספריית לייבוביץ - leblibrary.co.il

הורד מספריית לייבוביץ - leblibrary.co.il

קונטרס

חינוך בני שלוש

הקונטרס עוסק בחינוך קטנים בני שלוש לתורה
ולשמע.

וכן בשמחת החלאקה, ובעוד פרטי חינוך
השייכים לגיל שלוש.

מאת: משה לייבוביץ

והנני להודיע שכל מה שכתבתי בחיבור זה היינו לפי מה שעלה לי
מתוך לימוד ועיון רב, אך אעפ"כ איני כדאי להורות, ומ"מ את דעתי
כתבתי עם המקורות והטעמים יראה המעיין וישפוט.

כל הזכויות שמורות ©
למחבר
מותר לצלם ולהעתיק חלקים מהספר שלא למטרה
מסחרית

עיצוב הכריכה : מדלן קנציפר.

להשגת הספר,
להארות והערות ניתן לפנות :
לפלאפון : 055-5539221

או לדוא"ל : moshe111moshe111@gmail.com

הורד מספריית לייבוביץ - leblibrary.co.il

תוכן עניינים

8.....	פתח דבר
10.....	הקדמה
20.....	סימן א – חינוך הקטנים לתורה ולשמע
20.....	אות א – קטן היודע לדבר
22.....	אות ב – חינוך בעל פה או בכתב
24.....	אות ג – להרגיל התינוק לתורה
26.....	אות ד – עד גיל ג' שנים אין דיבורו דיבור
28.....	אות ה – המדרש מדבר על רוב התינוקות
31.....	אות ו – גיל ב' שנים
35.....	אות ז – בן ג' שנים
37.....	אות ח – בן ד' שנים
38.....	אות ט – בגיל ג' שנים יודעים לדבר
41.....	אות י – הדברים שיש ללמד את התינוקות
42.....	אות יא – אופן לימוד התינוקות
43.....	אות יב – דיבור בלשון הקודש
45.....	אות יג – חינוך למצוות קריאת שמע
51.....	אות יד – חינוך לתורה שייך רק באביו
53.....	אות טו – חינוך הקטנים אינו חיוב גמור
55.....	אות טז – דינים העולים מהסימן
56.....	סימן ב – מנהג החלאקה
56.....	אות א – מקור מנהג החלאקה
57.....	אות ב – המנהג כדי להבדיל בין ישראל לגוים
60.....	אות ג – המנהג כדי לקיים מצוות לא תקיפו
64.....	אות ד – המנהג כדי להפסיק האבלות על שכחת התורה
65.....	אות ה – המנהג כדי לבטל את הגאווה

- אות ו – טעמים על דרך הנסתר 67
- אות ז – סיכום הטעמים 69
- אות ח – הסתייגויות מהמנהג 70
- אות ט – המנהג אינו חובה אלא הדרכה טובה 73
- אות י – גיל המנהג 75
- אות יא – הקדמת או איחור המנהג 77
- אות יב – סיכום סימן ב 80
- סימן ג – הנהגות הראויות לקטנים 81
- אות א – חינוך לחיבוב התורה ולעשיית חסד 81
- אות ב – מנהג הבאת המפה לבית הכנסת 85
- אות ג – סיכום סימן ב 86
- סוף דבר 87

פתח דבר

חובת חינוך הקטנים ידועה ומוזכרת פעמים רבות בגמ' ובפוסקים. אולם חוברת זו איננה עוסק בחינוך זה, אלא בחינוך קטני קטנים, דהיינו קטנים מגיל ג' שנים.

חובת החינוך לכלל הילדים היא חובה גמורה (אם מדאורייתא אם מדרבנן)¹. אולם חינוך של קטנים בני ג"ש, איננה חובה ממש אלא הדרכה ועצה טובה, שעניינה להרגיל את הקטנים במצוות ולהכינם לגיל חינוך, להרגילים שכשיגיעו לגיל חינוך יוכלו לעשות את החובה המוטלת עליהם (הכל יתבאר בפנים).

אם כן נראה לומר שחינוך בני שלוש הוא **חינוך לחינוך**, שאנו מחנכים אותם על מנת שכשיגיעו לגיל חינוך יוכלו בנקל לקיים המצוות. ולדוגמא, ניתן להביא מה שכתבו הראשונים (הובאו בסימן א אות י) שיש ללמד קטנים בני ג' ו – ד' לקרוא כדי שכשיגיעו לגיל ה' יוכלו לקיים בן ה' למקרא. וכן בשאר דברים.

ואכן הדבר מובן, שכן עניינו של החינוך הוא להרגיל את הילד במצוות, ולכן יש להתחיל הכי מוקדם שניתן על מנת שיהיה כמה שיותר מורגל בזה.

וכן חינוך זה מלשון התחלה (עי' בספר חינוך ישראל, כנפי יונה אות א). וגיל שלוש זה ההתחלה הראשונית להכנת הילד לקראת תחילת חינוכו.

כמו כן התבארו בחוברת עוד כמה הנהגות ומנהגים השייכים לגיל זה.

¹ שרשו מדכתיב (בראשית פ"ח) 'כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו וגו'', וכן מדכתיב (משלי פכ"ב) 'חנוך לנער על פי דרכו וגו'.

חינוך בני שלוש

והנה קונטרס זה נכתב לרגל כניסת בני בכורי יצחק נ"י, לגיל ג"ש. ולרגל שמחת היכנסו לחינוך לתורה ולמצוות. ותוך קיום שמחת החלאקה.

ויהי רצון שמתוך חג החנוכה שהוא מלשון חינוך², נזכה לחינוך הבנים בצורה הטובה ביותר.

קונטרס זה יצא לאור בחג החנוכה לשנת התש"ף.

דברי המחבר
משה לייבוביץ
עיה"ק ירושלים

² המאור עיניים (מקץ, בד"ה זמן) כתב שמה שכתוב אצל אברהם (בראשית פכ"ה) 'ואני והנער נלכה עד כה', רומז עד כ"ה בכסלו, דהיינו בחנוכה.

ואפשר לומר שהיות וחנוכה מרמז על תורה שבעל פה, שכן הוא החג היחיד שלא מופיע בתנ"ך, אלא רק בתורה שבע"פ. (וע"ע בהקדמה לאבן השתיה, ב"ב. אהל משה, ח"ב עמוד רו ובעוד הרבה ספרים, שכתבו את השייכות של חנוכה לתורה שבע"פ).

והרי בתורה שבע"פ האדם מוציא מעצמו ומחדש דברים, וזה דומה לחינוך, שאנו מוציאים לפועל את מה שהקטן יכול לעשות.

הקדמה

כי האדם עץ השדה

איתא במדרש תנחומא (קדושים סימן יד) ובילקוט שמעוני (קדושים רמז תרטו):

"ונטעתם וערלתם הכתוב מדבר בתינוק, שלוש שנים יהיה לכם ערלים שאינו יכול לא להשיח ולא לדבר ובשנה הרביעית יהיה כל פריו קודש שאביו מקדשו לתורה. הלולים שמהלל לה'. ובשנה החמישית תאכלו את פריו משעה שהוא מתחיל לקרות בתורה, מכאן ואילך להוסיף לכם תבואתו, ומכאן שנו רבותינו בן ה' שנים למקרא וכו'".

הרי המדרש לומד ממצוות ערלה באילנות לחינוך הקטנים. שכשם שאין להנות מפירות האילן בג' שנותיו הראשונות כך גם אין ללמד את התינוק תורה בג' שנותיו הראשונות.

נר' שמהשוואה בין פירות האילן לחינוך הקטנים לתורה ניתן ללמוד עוד כמה דברים.

א. יישוב העולם

איתא במדרש תנחומא (קדושים סימן ח):

"כי תבואו אל הארץ ונטעתם, א"ל הקב"ה לישראל אע"פ שתמצאו אותה מלאה כל טוב, לא תאמרו נשב ולא ניטע אלא הו' זהירין בנטיעות שנאמר ונטעתם כל עץ מאכל. כשם שנכנסתם ומצאתם נטיעות שנטעו אחרים אף אתם היו נוטעים לבניכם שלא יאמר אדם אני זקן כמה שנים אני חי מה אני עומד מתייגע לאחרים למחר אתה מת וכו' לפיכך לא יבטל אדם מן הנטיעות, אלא כשם שמצא עוד

יוסיף ויטע אפילו יהיה זקן אמר הקב"ה לישראל למדו ממני כביכול אני צריך שנאמר ויטע ה' א-להים גן בעדן מקדם".

דהיינו יש לנטוע אילנות מאכל בא"י אף אם יש כבר הרבה נטיעות, ואף אם הוא זקן ולא יהיה לו הנאה מן הנטיעות.

ונר' שהעניין הוא שהאדם בא לעולם 'לעובדה ולשומרה' (בראשית פ"ב), 'לא תהו בראה – לשבת יצרה' (ישעיה פמ"ב). שהאדם צריך ליישב את הארץ. ולכן גם אם הוא לא צריך עוד אילנות, מ"מ יש לו לנטוע אילנות וליישוב את הארץ.

ובכלל החיוב לשבת יצרה יש גם חיוב בהבאת ילדים. אלא שלקיום לשבת יצרה מספיק שיהיה לאדם איזה שהוא המשך, אף ילד אחד.³

ואעפ"כ אמרי' ביבמות (סב:) אמר ר' יהושע היו לו בנים בילדותו יהיו לו עוד בנים שנאמר בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ידיך.

³ שכן אמרי' ביבמות (סב.) ר' נתן אומר כו' ב"ה אומרים זכר או נקבה (מספיק בכדי לקיים פריה ורביה), אמר רבא מ"ט דר"נ אליבא דב"ה, שנאמר לא תהו בראה לשבת יצרה – והא עביד ליה שבת.

עוד אמרי' שם היו לו בנים ומתו ר' יוחנן אמר לא קיים פריה ורביה, לשבת יצרה בעי' והא ליכא.

ובגיטין מא: אמרי' שמי חציו עבד חציו בן חורין אינו יכול להתחתן, והקשנו והרי אי אפשר לקיים לשבת יצרה. משמע שדווקא בגלל שא"א לו להתחתן ולהביא כלל ילדים לכך אין כאן לשבת יצרה, אך אם אפשר לו להביא אף ילד אחד, הרי שמתקיים לשבת יצרה.

הרי מתבאר ממקורות אלו, שבכלל לשבת יצרה מספיק שיהיה איזה המשך לאדם, ואם יש לו בן או בת, והוא בחיים, הרי שהוא קיים את לשבת יצרה.

דהיינו למרות שיש לאדם בנים ובנות ויהיה לו המשך, מ"מ ימשיך להביא עוד ילדים ליישב עוד את העולם, ואף אם הוא זקן ולא יהיה לו מהם הנאה בחייו.

א"כ מתבאר שבין בנטיעת אילנות ובין בהבאת ילדים יש לאדם להמשיך לנטוע ולהוליד עוד ילדים ליישב את העולם.

ב. שייך בכל מקום

למרות שנאמר לגבי מצוות ערלה 'כי תבואו אל הארץ וגו' (ויקרא פי"ט), מ"מ הלכה למשה מסיני שערלה נוהגת אף בחו"ל (ק"י לז:).

ואכן עיקר מצוות ערלה שייכת בא"י⁴, שהיא ארץ אשר ה' א-להיך דורש אותה תמיד, שההשגחה של ה' בא"י היא תמידית ועיקרית. ומ"מ אף בשאר מקומות יש השגחה ואף בהם יש לנהוג מצוות ערלה.

ואולי בא לרמוז על חינוך הקטנים, שלמרות שעיקר חינוכם הוא בבית ובבתי כנסיות ומדרשות, מ"מ אף כאשר הם לא במקומם הרגיל ואף אם הם בדרכים יש לחנכם לתורה, וכדכתיב (דברים פי"א): "ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך".

עוד נראה להוסיף, שבמצוות ערלה התורה מצווה לא להנות מהאילן בעודו צעיר ללא ענפים ופירות מרובים. וכן בחינוך הילדים, יותר ראוי ומשובח לחנכם בהיותם במשפחה עם ההורים והאחים, ולא במוסדות למינהם.

⁴ ויש הבדל בין ספק ערלה בין א"י ולחו"ל, ע"י בקי' (לט.).

ג. לפי מעשיו של האדם

איתא במדרש תנחומא (קדושים סימן ו):

"כי תבואו אל הארץ ונטעתם וכו' זה שאמר הכתוב 'לא כימים הראשונים אני וכו' מהו לא כימים הראשונים אני וכו' כיון שישראל יצאו ממצרים והיו מהלכין במדבר הוריד להם הקב"ה את המן וכו' והעלה להם את הבאר והיה כל שבט ושבט עושה לו אמת המים ומכניס אצלו והיה נוטע בו תאנים ורימונים ועושין פירות בן יומן וכו' ומשנסתלק הבאר מה כתיב שם 'לא מקום זרע ותאנה ורימון וכו' א"ל הקב"ה למשה אמור להם לישראל כשתכנסו לארץ אני מחזיר לכם את כל הטובה וכו' כיון שבאו לארץ התחילו חוטאין וכו' ולא היתה עושה פירות כראוי וכו' אבל לעתיד אין הקב"ה עושה כן וכו'".

דהיינו לפי התנהגות עם ישראל כך האילנות נותנים פירות, שאם ישראל מתנהגים ע"פ התורה, הרי שהפירות גדלים במהירות והרבה, אולם אם חלילה חוטאים אזי יש עיכוב גדול בגדילת הפירות.

ואפשר שאף בגידול ילדים כך הוא. שגידול ילדים הוא דבר קשה הדורש הרבה עמל, וכדכתיב (בראשית פ"ג): "הרבה ארבה עצבונך", ופרש"י: "זה צער גידול בנים". ומ"מ משמע שקודם החטא לא היה זה כ"כ קשה.

וכן לגבי גידול האילנות, כתיב (שם): "ארורה האדמה וכו' בזעת אפיך תאכל לחם", שאחר החטא גידול האילנות והתבואה נעשה קשה ודורש הרבה עמל ויגיעה.

ואפשר שכשם שבאילנות אם ישראל הולכים בדרכי התורה, הרי שמבורכת האדמה ונותן פירות ללא עמל וייגע, אף בגידול הילדים כן הוא אם הולכים בדרכי התורה.

ד. חינוך בשלבים

במצוות ערלה מצאנו דבר מיוחד. שכאשר נוטעים אילן יש לו ג' שלבים.

שלב א' כל הפירות אסורים לגמרי, אף בהנאה. שלב ב' בשנתו הרביעית של האילן מטו' בשבט הפירות הם נטע רבעי, ודינם שהם מותרים באכילה רק באופנים מסויימים. שלב ג' מהשנה החמישית (מטו' בשבט) הפירות מותרים לגמרי.

ואפשר שניתן ללמוד מכאן לגבי חינוך הקטנים שיש לחנכם בשלבים, ולא בבת אחת. למשל חינוך למצוות קריאת שמע. תחילה אין מחנכים את הקטנים כלל, אח"כ (משודע לדבר) מחנכים אותם לומר שמע ישראל וגו', אבל אין מקפידים שיאמר את כל הפרשיות, ולא מקפידים על בעונתה וכדו' (התבאר בסימן א אות יג). ובהמשך מחנכים אותם לקיים את המצווה עם כל פרטיה ודקדוקיה.

ה. כל תינוק בקצב שלו

לעיל הבאנו את המדרש תנחומא שלומד שכשם שבמצוות ערלה אין נהנים מהאילן בג' שנותיו הראשונות, כך גם אין ללמד את התינוק תורה בג' שנותיו הראשונות.

אולם יש לשים לב שהג' שנים של מצוות ערלה אינם ג' שנים שלמות על פי רוב. שכן אם למשל נטעו את האילן בר"ח תמוז, הרי שבראש השנה עלתה לאילן שנה ועוד שנתיים ו - 4.5 חודשים בטו'

בשבט יהיה האילן בשנתו הרביעית, אע"פ שעברו עליו רק כשנתיים וחצי.

ולחיפך, אם נטעו את האילן בטו' באלול, הרי שרק אחרי שנה ושבעים יהיה האילן בן שנה, ועוד שנתיים ו- 4.5 חודשים האילן יהיה בשנתו הרביעית, אע"פ שהאילן באדמה כבר כשלוש וחצי שנים.

הרי לפנינו ב' אילנות שא' באדמה כשנתיים וחצי וא' כשלוש וחצי שנים, ואע"כ שניהם יהיו באותו זמן בשנתם הרביעית.

ונראה שניתן ללמוד מכאן גם על חינוך הקטנים. שיש קטנים שגדילתם מהירה ויש שגדילתם יותר איטית, וקמ"ל שכל חד לפום חורפיה, ואין ליתן שיעור קצוב ומוגדר לכולם.

ואכן התבאר בהמשך (סימן א אות ט) שמה שאמרו במדרש ג"ש, זה ע"פ רוב אך באמת הגדר הוא כל חד לפום חורפיה.

ו. חינוך בהשגחה עליונה

מצוות ערלה שייכת רק בפירות האילן, ולא בירקות, ככתוב 'ונטעתם כל עץ מאכל'.

ואף א"י מצינו שהשתבחה דווקא בפירות האילן (דברים פ"ח) "ארץ וכו' וגפן ותאנה ורימון וגו'"⁵. וזה בשונה ממצרים שהשתבחה בירקות ובפירות האדמה, ככתוב (במדבר פי"א): "זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים ואת הקישואים ואת הדלועים ואת האבטיחים וגו'".

⁵ ואין להקשות מחיטה ושעורה שהם תבואה. שכן הם אינם נאכלים כמות שהן, אלא רק אחר עמל רב, 'בזיעת אפיק תאכל לחם', עי' בגמ' בפס' (קידח). עוד יש לומר שקודם החטא החיטה היתה עץ, עי' סנ' (ע:).

ונר' שההבדל העיקרי בין פירות האילן לבין ירקות הוא שלפירות האילן יש גזע חזק שממנו יוצאים ענפים שעליהם נמצאים הפירות, ואילו לירקות אין גזע חזק, אלא יש ענפים חלשים ורכים ופירותיהם נסרכים על הארץ.

ואפשר שטעם הדבר⁶ משום שבמצרים החומריות גדולה וכביכול לא מורגש הצורך להתפלל לגבוה, וכשם שיש להם תמיד מים מהנילוס ואינם צריכים להתפלל לגשמים, כך גם האוכל שלהם הוא מפירות האדמה הנסרכים על הקרקע ונמשכים אחר החומר כביכול.

ואילו בא"י השפע נובע ישירות מההשגחה העליונה וניכר היותם מונהגים מגבוה, ולכן עיקר השבח הוא דווקא מפירות האילן המנותקים ומוגבהים מהקרקע, ועולים גבוה למעלה.

וכן חינוך הקטנים נמשל דווקא למצוות ערלה השייכת דווקא באילנות, מפני שהקטנים תחילה נמשלו לחזיר שמסרכים על הקרקע ומתלכלכים תדיר (עי' במדרש קהלת רבה, פר' יא עה"פ הבל הבלים), וממילא אין ראוי להקדישם לה'.

אולם כשגדלים ונעשים נקיים ויודעים לדבר, הרי שהם במעלת אדם, וניכר שהם לא כבהמות (שפניהם לקרקע) ואז ראוי להקדישם לה' יתברך.

ז. חינוך כשהתינוק ראוי

הרמב"ן (ויקרא פי"ט) והחזקוני (שם) ביארו שטעם מצוות ערלה הוא מפני שהפרי תוך ג"ש הוא מועט ומזיק לגוף, ואין ראוי לאוכלו ואף לא להביאו לה'. ובשנתו הרביעית הפרי ראוי להקדישו לה'.

⁶ עי' בילקוט התספורת (פ"א הע' 8) טעם אחר בזה.

ואחר שהקדישו הפירות לה' בשנה הרביעית, הרי שהם מותרים לגמרי בשנה החמישית.

ונר' שאף בתינוקות יש לומר כן, שעד ג"ש אין להם הבנה, ואף ההבנה שיש להם היא מאוד מועטת ויכולה להזיק, וכן הם מלוכלים בצואה (כמדרש קהלת רבה, שם). ולפיכך יש להמתין מללמדם תורה עד אחר ג"ש.

ה. חיבור לכלל ישראל

יש עוד מקום לומר שטעם מצוות ערלה כדי לזכור שאין הארץ שלנו, אלא של קוב"ה. ולכן אנו לא נהנים מהאילנות כמה זמן בתחילת גידולם כדי להזכיר לנו זאת.

ואף בתינוקות שמא תחילה יש לסמן את התינוק שאין הוא עדיין נכנס ממש לקהל, ולכך מאריכים את שערו לסימן היכר.

וכאשר התינוק מגיע לגיל שלוש וראוי הוא להיות בכלל הקהל אזי מספרים את שערו (מנהג החלאקה, התבאר בסימן ב). וכשם שמספרים את ראש הנזיר (במדבר פ"ו), המצורע (ויקרא פי"ד) והלויים (במדבר פ"ח) כשהם סיימו את חייהם האישיים ונכנסו לקהל, וכפי שביאר זאת הרש"ר הירש (ויקרא פי"ד פס' ט), וז"ל:

תגלחת של מצוה ביחס לשיער כל הגוף וכו' נר' שזה הצד השווה שבין שני אלה (נזיר ומצורע), בשני המקרים יש להוציא אנשים מכלל חייהם המיוחדים רק לעצמם ולהביא אותם לידי התבטלות. כן הדבר בלויים עד כה הם חיו רק חיים פרטיים והיתה זו זכותם, אך מכאן ואילך עליהם להיכנס לעבודת הכלל וכו'. השיער בא להגן על הגוף ולהרחיק מעליו את השפעות העולם החיצוני הוא החומר המבודד את הגוף, נמצאת אומר הסרת כל השערות מהגוף מפקירה אותו להשפעת העולם החיצוני וכו'".

ולכן הקטן עד ג"ש מופרש ומובדל בשערו הארוך, היות והוא לא מתאים כ"כ להיכנס לכלל שכן הוא יותר פרטי וחושב רק על עצמו. אולם בשנתו הרביעית ראוי הוא להיכנס לכלל ולהתחנך לתורה ומסירים את אריכות שערותיו.

ט. לא לנתק מהחומר

כשהקטן בן ג' שנים נוהגים לספר שערותיו ולהשאיר לו את פאות ראשו (עי' בסימן ב אותיות א - ג). ובירו' (פאה פ"א ה"ד) הקישו את דין הקפת פאת האילן להקפת פאת הראש.

ונר' שיש כאן רמז כמש"כ הרבינו בחיי (ויקרא פי"ט, פס' כז) שעניין מצוות הפאה הוא שאין ראוי לאדם לכולות את כל החומר, אלא יש לו להשאיר מעט החומר כמה שנצרך ויכלה את המותרות.

ואפשר שאף בחינוך התינוק יש ללמוד שאין לנתק אותו מהחומר, אלא יש ליתן לו לדבר עם חבריו ולשחק עימם כמנהג הילדים, ולחנכו תורה כפי כוחו בשאר הזמן.

י. סימן לגאולה

אמרי' בסנ' (צח.) ואמר רבי אבא אין לך קץ מגולה מזה, שנאמר (יחזקאל פל"ו) ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשא וגו'.

וכן במגילה (יז:) אמרי' למה ראוי לומר קיבוץ גלויות לאחר ברכת השנים דכתיב ואתם הרי ישראל וגו'.

ובכתובות (ק"ב:) אמרי' אמר רבי חייא בר אשי אמר רב עתידין כל אילני סרק שבא"י שיטענו פירות שנאמר (יואל פ"ב) 'כי עץ נשא פרי וגו'.

ואף כל המעלות והשבחים על פירות א"י אינם מתקיימים בגלות, שכאשר ישראל בגלות כתיב (ויקרא פכ"ו) 'ושממו עליה אויבכם'. ופירש הרמב"ן (שם, טז): "היא בשורה טובה מבשרת בכל הגלויות שאין ארצנו מקבלת את אויבינו וכו'".

וכע"ז כתב הרד"ק עה"פ (ישעיה סב, ה) 'כי יבעל בחור בתולה יבעלך בנייך וגו', וז"ל:

"כי כמו שיבעל בחור בתולה שהוא דבר נאה ומתקבל וכו' כן א"י כל זמן שלא היו בניה בתוכה אע"פ שהיו יושבים בה אומות העולם לא היתה נקראת בעולה כי לא היו מתקבלים בה ולא היה נאה שבתם בה אלא כמו זקן עם בתולה וכו'".

דהיינו השפע של א"י, הוא רק כשעם ישראל בה.

ונר' שיסוד הדברים הוא שהגאולה היא דווקא כשעם ישראל בא"י ויש שפע גשמי (כגון בפירות הארץ) ושפע רוחני (ומלאה הארץ דעה את ה').

וביחזקאל באותו פרק נאמר: "כה אמר ה' ביום טהרי אתכם וכו' והושבתי את הערים וכו' והארץ הנשמה תעבד וכו' עוד זאת אידרש לבית ישראל לעשות להם ארבה אותם כצאן אדם וגו'".

הרי שבגאולה גם הפירות ירבו וגם הבנים ירבו, שיש שייכות מהותית בין שניהם.

סימן א – חינוך הקטנים לתורה ולשמע

אות א – קטן היודע לדבר

אמר' בסוכה בדף מב. ת"ר קטן וכו' יודע לדבר אביו לומדו תורה וק"ש. תורה מאי היא א"ר המנונא תורה ציווה לנו וגו' ק"ש מאי הא פס' ראשון של ק"ש. ומקור הדברים מתוספתא בפ"א דחגיגה (הל' ב.).

ובירו' בסוכה (סוף פ"ג) אמר' יודע לדבר אביו מלמדו לשון תורה. ואיתא בספרי (עקב אות מו): "ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם, משעה שהבן יודע לדבר למדהו תורה ציווה לנו שיהא זה לימוד דיבורו וכו'".

א"כ יש ללמוד ממקורות אלו שמזמן שהקטן יודע לדבר יש לאביו ללמדו תורה ציווה לנו וגו' ושמע ישראל וגו'.

ואכן הרמב"ם (הל' ת"ת פ"א הל' ו), הטור והשו"ע (יו"ד סימן סימן רמה סעיף ה) כתבו: "מאימתי מתחיל אביו ללמדו תורה משיתחיל לדבר מלמדו תורה צוה וגו' ופס' ראשון מפרשת שמע ישראל, ואח"כ מלמדו מעט מעט פסוקים עד שיהיה בן ו' או בן ז' לפי בוריו וכו'". וכע"ז כתבו הסמ"ג (מ"ע יב) והחינוך (מצוה תיט).

אמנם איתא במדרש תנחומא (קדושים סימן יד) ובילקוט שמעוני (קדושים רמז תרטו): "ונטעתם וערלתם הכתוב מדבר בתינוק, שלוש שנים יהיה לכם ערלים שאינו יכול לא להשיח ולא לדבר ובשנה הרביעית יהיה כל פריו קודש שאביו מקדשו לתורה. הלולים שמהלל לה'. ובשנה החמישית תאכלו את פריו משעה שהוא מתחיל לקרות בתורה, מכאן ואילך להוסיף לכם תבואתו, ומכאן שנו רבותינו בן ה' שנים למקרא וכו'".

הרי מבואר מהמדרש שמגיל ג' שנים יש לאביו להקדישו לתורה, ולא מעת שיודע לדבר.

וכן מתבאר מהפסיקתא זוטרתיא (פרשת בלק, עה"פ מי מנה עפר): "מי מנה עפר יעקב, אמר מי יוכל למנות מצוות שעושין ישראל משעה שנולד עד שעה ששב לעפרו וכו', אם זכר נימול לשמונה וכו', היה בן שלוש אביו מחנכו לתורה וכו'".

ואכן הרמ"א (שם, ח) פסק שמיד שהתינוק מגיע לגיל ג"ש יש להתחיל ללמדו אותיות, ומקורו מהמדרש תנחומא הנ"ל.

והקשה הגר"א (יו"ד, סימן רמה ס"ק יט) שהמדרש סותר את הגמ', שמהגמ' מבואר שיש להתחיל לחנך לתורה ולשמע מעת שהתינוק יודע לדבר, ואילו מהמדרש עולה שמגיל ג"ש יש להתחיל ללמדו תורה.⁷

ולקושיה זו ישנם ארבעה תירוצים עיקריים, וכדלקמן.

⁷ בנצעתיד שורק (לר' שלמה סוקניק, אות ב) כתב שהגר"א לא חולק על הרמ"א, אלא הגר"א רק חולק על מה שמשמע מהרמ"א שיש חילוק בין לימוד בכתב ללימוד בע"פ.

ודבריו תמוהים, שבגר"א מפורש שהוא חולק על הרמ"א, שזהו לשונו: "איני מבין שיחתו (של הרמ"א), דהא מיד שמתחיל לדבר חייב כנ"ל", דהיינו ואין להמתין עד שהתינוק יהיה בן ג"ש. וכן אחר שהגר"א הביא את המדרש תנחומא הנ"ל כתב: "והעיקר כמש"כ בגמ' משעה שיתחיל לדבר", דהיינו ואין להמתין יותר (עד שיהיה בן ג"ש), וזה פשוט.

אות ב – חינוך בעל פה או בכתב

תירוץ א: הראשית חכמה (פרק גידול בנים) כתב: "כשהקטן מתחיל לדבר מלמדו לומר תורה צווה וכו' וכשיגדל מוסיף ללמדו מקצת פסוקים על פה, וכשיהיה בן ג"ש יתחיל ללמדו אותיות וכו'".

דהיינו הגמרא מדברת על לימוד תורה בע"פ שאותו יש להתחיל מעת שהתינוק יודע לדבר, אך המדרש מדבר על לימוד אותיות מתוך הכתב, שאת זה יש ללמדו רק בהיותו בן ג"ש.

וכ"כ לתרץ הפני מבין (חיו"ד סימן שיב), האפרסקתא דעניא (ח"א סימן קסא) השיח יצחק (לר' יצחק וייס, יו"ד סימן תלד אות א), הלהורות נתן (ח"ג סימן פט אות ט) המשנת יעקב (לר' יעקב רזנטל, הלכות ת"ת פ"א ה"ה, אות ג), האמרי יעקב (לר' יעקב מאיר שטרן, סימן רמה בביאורים על ס"ח) השואל באגרו"מ (חאה"ע, ח"ג סו"ס יא), וכ"נ משו"ע הרב (ריש הלכות ת"ת), ואפשר שזוהי כוונת השלחן גבוה (יו"ד, סימן רמה ס"ק יט), ע"ש.

הפני מבין (שם) כתב שניתן לדייק כך מדברי הרמ"א. שהרמ"א כתב שמגיל ג"ש יתחילו ללמדו אותיות על מש"כ הטור (בסעיף ח) שמכניסין את התינוקות למלמד, ולא כתב זאת על הדין שמשמתחיל לדבר מלמדו פסוקים תורה צווה וכו' (בסעיף ה). והיינו טעמו שכן הלימוד אותיות הוא בכתב דומיא דהלימוד אצל המלמד.

אולם לענ"ד יש להקשות על תירוץ זה:

א. אין שום רמז בגמ' שמדובר דווקא על לימוד בע"פ, וכן אין רמז במדרש תנחומא שמדובר על לימוד תורה שבכתב, וכן העטרת משה (חיו"ד סימן קפז) כתב שסברת החילוק הזה רחוקה.

ב. המדרש תנחומא כתב בהדיא שגיל ג"ש הוא משום 'שאינו יכול לא להשיח ולא לדבר', א"כ החיסרון הוא בדיבורו של התינוק ומה השייכות לחינוך קריאה בכתב (אדרבה אם אינו משיח ומדבר אינו

יכול ללמדו בעל פה, בשונה מאותיות שניתן ללמד אף אם אינו מדבר ע"י כתיבת האותיות).

ג. היות והמדרש סובר שאינו מדבר קודם ג"ש א"כ מנלן שהגמ' חולקת על המדרש במציאות וסוברת שמתחילים לדבר קודם ג"ש, וניתן ללמדו פסוקים בע"פ.

ד. הרמב"ם, החינוך, הסמ"ג, הטור והשו"ע לא כתבו שכשהתינוק יהיה בן ג"ש יש ללמדו מתוך הכתב. ויש לתמוה לתירוץ זה היאך השמיטו הראשונים דבר זה.

ד. במדרש כתוב שבגיל ג"ש אביו מקדשו לתורה, ונר' דחוק לומר שכוונתו רק על לימוד אותיות ולא על לימוד פסוקי התורה ג"כ.

אות ג – להרגיל התינוק לתורה

תירוץ ב: אפשר שהגמ' שאומרת שמלמדו תורה ציווה וגו' ושמע ישראל וגו' אין הטעם משום לימוד תורה, אלא כדי שיהיו מורגלים בפיו של התינוק פסוקי התורה.

והרגל זה יש להרגיל מיד שהתינוק יודע לדבר אף קודם ג"ש, אך המדרש מדבר על התחלת האב במצוות לימוד תורה לבנו, ובזה אומר המדרש שרק מגיל ג"ש יש לאב להתחיל ללמד בנו תורה.

והנה תירוץ זה לא מצאתי מי שכתבו במפורש⁸, אך אפשר שזוהי כוונת הראשונים (מחזור ויטרי, רשי, מגן אבות ועוד) שכתבו בפירושם למסכת אבות על המשנה בן ה' למקרא, שדין בן ה' למקרא נלמד מהמדרש תנחומא הנ"ל, והם לא הזכירו כלל את הגמ' והתוספתא הנ"ל, וע"כ דס"ל שאין כאן סתירה. שבן ה' שנים יש לאב ללמד בנו מקרא, ואת ההכנה למקרא (לימוד קריאה) יש להתחיל מגיל ג"ש, וכמש"כ בפירושם על המשנה (יובאו דבריהם לקמן אות י). ואילו הגמ' לא מדברת כלל על חינוך ללימוד תורה, ולכן לא הוצרכו הראשונים להביאה ולא ראו ממנה סתירה לנדו"ד.

אולם גם תירוץ זה אינו נר' מכמה סיבות:

א. בוודאי שפשט דברי הגמ' והתוספתא הם על חינוך למצוות לימוד תורה, וכפי ששאר התוספתא מדברת על חינוך למצוות (ציצית, תפילין ועוד מצוות).

ב. לשון הספרי (שם) הוא 'משעה שהתינוק יודע לדבר למדהו תורה ציווה לנו וכו' מכאן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו

⁸ אך דומה לזה כתב בתשובות והנהגות (ח"ב סימן רמו), רק שהוא כתב הפוך מהתירוץ שלמעלה, ע"ש.

בלשון הקודש ומלמדו תורה וכו'". הרי שהחינוך משהתינוק יודע לדבר הוא ללימוד תורה.

ג. תמוה לומר שהגמ' מדברת רק על הזמן שממתי שהתינוק יודע לדבר עד שיהיה בן ג"ש, ובפרט שלפעמים התינוק יודע לדבר אחר היותו בן ג"ש, ואז אין משמעות לדברי הגמ', שמכיון שמחנכו לתורה הרי שאין צורך למה שהגמ' אמרה ללמדו פסוקים שלא בשביל לימוד תורה.

ד. כפי שהקשנו לעיל (אות ב) המדרש תנחומא כתב בהדיא שעד גיל ג"ש התינוק אינו משיח ואינו מדבר, והרי אין זה חולק על הגמ' שאומרת שיש לחנך לתורה כשהתינוק יודע לדבר.

אות ד – עד גיל ג' שנים אין דיבורו דיבור

תירוץ ג': הדברי יציב (חיו"ד סימן קלג אות ג) והשפע חיים (ח"ה סימן שנו) כתבו שבמדרש תנחומא מבואר שעד ג"ש אינו משיח ואינו מדבר, והכוונה שאף אם בפועל התינוק כן מדבר, מ"מ אין דיבורו נחשב דיבור עד שיהיה בן ג"ש.

וא"כ עד לג"ש אינו נחשב ליודע לדבר, ואין מח' בין דברי הגמ' לבין המדרש תנחומא.

והדברי יציב הביא סיוע לדבריו מהמעם לועז (קדושים פ"ט פס' כה) שכתב: "לפי שהתינוק עד ג"ש פיו סתום ואינו יודע לדבר כהוגן", וכעין דברי המעם לועז כתבו האור החיים (ויקרא יט כג) והלהורות נתן (שם).

ולענ"ד תירוץ זה קשה מכמה סיבות:

א. לדבריו ק' היאך הרמב"ם, הסמ"ג, החינוך, הטור והשו"ע השמיטו את הגדר של ג"ש וכתבו בסתמא שיש להתחיל את הלימוד תורה מעת שהתינוק יודע לדבר, והרי עלולים לבוא לטעות וללמד הקטנים אף קודם שהגיעו לגיל ג"ש.

ב. ק' לומר שהדיבור אצל כל התינוקות הוא באותו זמן בג"ש, והרי אנו רואים קטנים מגיל ג"ש שמדברים היטב וכהוגן, ולהיפך רואים גדולים מג"ש שאינם מדברים כראוי.

ג. לקמן (אות ה) נביא מדרש תנחומא שמבואר בו שהגיל שהתינוק יודע לדבר אינו גיל מוחלט ומדויק. אלא הוא כבן ד' כבן ה'.

ד. המעם לועז לא כתב שקודם לג"ש אין דיבורו נחשב דיבור, אלא הוא כתב שאינו מדבר כהוגן. ואדרבה משמע שכוונת המעם לועז שכן הוא במציאות, וממילא מבואר היפך מש"כ הדברי יציב.

חינוך בני שלוש

ה. אף מסברה הדבר ק', וכי אם התינוק קטן מג"ש ואנו רואים שהוא מוכשר ויודע לדבר טוב, וכי נאמר שיש להחשיב אותו למי שלא יודע לדבר, והא אנן סהדי שהוא יודע לדבר.

אות ה – המדרש מדבר על רוב התינוקות

תירוץ ד: איתא במדרש תנחומא (תצוה סימן א): "אמר רבי יודן אימתי הבן חביב על אביו כשמתחיל להשיח וכן הוא או' הבן יקיר וכו'. מהו ילד שעשועים כבן ג' כבן ד' שהוא מתחיל להשיח ומשתעשע לאביו". דהיינו כבן ג' כבן ד' התינוק מתחיל לדבר.

ובילקוט שמעוני (ויקרא רמז תלג) הוסיפו: "ר' אחא בשם ר' לוי בר סיסי בן ד' בן ה' שנים כי מדי דברי בו ד' דיבורי בו (ובויק"ר, פב, סימן ג, הגירסא 'כי בוודאי דיבורי בו') וכו'".

א"כ כבן ג' כבן ד' התינוק מתחיל לדבר, וכבן ד' כבן ה' התינוק כבר יודע לדבר על בוריו.

וממילא אפשר לומר שכשם שלגבי בן ה' למקרא, אמרי' בגמרא (כ"ב כא), ופסק הרמב"ם (פ"ב מהל' ת"ת ה"ב) שהגיל של מקרא הוא כבן ו' כבן ז'. ומה שאמרנו בן ה' למקרא, הכוונה על דרך הרוב, אך באמת הגדר הוא כל תינוק לפי אופיו וחרירותו.

ולפ"ז המדרש תנחומא שאו' שיש לקדשו לתורה בגיל ג"ש וטעמו משום שאז התינוק יודע לדבר, היינו על דרך הרוב, אך לעיתים הגיל הוא יותר או פחות.

ואכן ממדרש תנחומא זה כתבו הראשונים (בפירושים על משנה בן ה' למקרא) שלומדים דין בן ה' למקרא. וכשם שלגבי בן ה' שנים למקרא שכתב המדרש אנו אומרים שכן הוא ע"פ רוב, אך אין זה מדויק, כך גם לגבי בן ג"ש לתורה שאומר המדרש נאמר שזה ע"פ רוב, ולא מדויק.

ובאמת הגמרא והתוספתא נקטו את הגדר המדויק, שהוא מזמן שהתינוק יודע לדבר. והכוונה שהוא יודע לדבר על בוריו וכל חד לפום חורפיה.

ואף בס' בתורתו יהגה (פ"א הע' ז) כתב לדייק מזה שהגמ' נקטה 'יודע לדבר', משמע שהכוונה שנשלם דיבורו. אלא שהוא התקשה מהספרי (שם) שכתב: "משעה שהתינוק יודע לדבר וכו' מכאן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר וגו'", הר' שהספרי ביאר שמתחיל לדבר היינו יודע לדבר.

ומעבר לזה יש עוד להקשות שבתוספתא, בגמ' בירו' ובמדרש משמע שהגדר הוא יודע לדבר, וכ"כ הרי"ף והרא"ש (סוף פ"ג דסוכה). ואילו הרמב"ם ובעיקבותיו הטור והשו"ע כתבו 'משיתחיל לדבר', ולא כתבו משיוודע לדבר.

ולענ"ד אין כאן מחלוקת, שבאמת הגדר הוא יודע לדבר וכדברי הגמרא והמדרשים, והרמב"ם באומרו יתחיל לדבר התכוון שהתחיל לדבר על בוריו, ולא מילה פה מילה שם, שאין זה נקרא דיבור.

ולפ"ז מובן למה הטור והשו"ע לא ציינו שיש איזה הפרש בין הרמב"ם שכתב שיתחיל לדבר לבין הגמ', הרי"ף והרא"ש שכתבו משיוודע לדבר. והיינו טעמא מפני שאף הרמב"ם התכוון לזמן שהתינוק יודע לדבר.

ומהספרי הנ"ל יש להביא ראיה למה שכתבנו, שיתחיל לדבר ויודע לדבר הכל אותה כוונה, והגדר האמיתי הוא יודע לדבר (שהרי הספרי כתב 'משעה שהתינוק יודע לדבר וכו', משמע שמעת שיוודע לדבר מתחיל החינוך, ומש"כ אח"כ 'מכאן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר כו', אין כוונתו שזה הגדר, עש"ה, ודו"ק).

א"כ לתירוץ זה הגדר המדויק היא משעה שהתינוק מדבר על בוריו, ולרוב התינוקות זה בגיל ג"ש, אך לעיתים זה יותר מאוחר (או מוקדם).

ולתירוץ זה מובן היטב למה הרמב"ם הסמ"ג, החינוך, הטור, והשו"ע לא הביאו את המדרש תנחומא להלכה, אלא הם רק כתבו

את הגדר יודע לדבר. שהרי המדרש לא בא לקבוע שבגיל ג"ש יש להתחיל לחנך, שבאמת כשהתינוק יודע לדבר יש להתחיל לחנך. והמדרש רק כתב שע"פ רוב זה בגיל ג"ש.

ומאותו טעם הרמב"ם, הטור והשו"ע לא כתבו את דין המשנה בן ה' שנים למקרא, אלא רק כתבו כבן ו' או ז', שכן אין המשנה והמדרש באן לקבוע את הגיל בתור גדר הדבר, אלא רק לומר שכן ע"פ רוב במציאות, אך הגדר האמיתי הוא לפי חריפות התינוק.

ואף מסברה נר' שהעיקר הוא מעת שהתינוק יודע לדבר, ולא משמתחיל לדבר. שכן חינוך שייך רק כשהתינוק יודע לעשות את הפעולה. ואם אין התינוק יודע לדבר, מה שייך לחנכו לתורה. והרי הוא דומה לתינוק שאינו יודע להתעטף, ורק התחיל להתעטף, וכי שייך לחנכו בציצית. וכן דעת המנהג ישראל תורה (ח"ב, הלכות ימי העומר, אות טז).

ונר' שמוכרח לומר כן, שכן המדרש למד שהגיל הוא ג"ש ממצוות ערלה, והרי שם לרוב הג"ש אינן שלמות, אלא או פחותים או יתרים מג' שנים, וכ"כ השבט הלוי (ח"ח סימן רו).

ולענ"ד תירוץ זה הוא הנכון והמיושב ביותר. ואח"כ ראיתי שכע"ז כתב בעטרת משה (חיו"ד סימן קפז, ע"ש).

אות ו – גיל ב' שנים

לעיל (אות ה) התבאר שהגיל לחינוך לתורה ולשמע הוא משעה שהתינוק יודע לדבר כל חד לפום חורפיה, והמדרש תנחומא כתב שעל פי רוב זה בגיל ג"ש.

אולם מצאנו ג' שיטות מתי הגיל לחינוך.

שיטה א - בן ב' שנים: כתב המילי דאבות (לר' יוסף חיון, פ"ה, מכ"ד): "בן ה' שנים למקרא, כי אחר שיגמל עד בן ה' שנים ילמדהו האותיות וכו'".

דהיינו יש להתחיל את החינוך לתורה משעה שהתינוק נגמל.

וכן הרד"ק (בראשית כא, ח) כתב: "ויגדל הילד ויגמל, נשלמה יניקתו והוא לכד' חודש משנולד וכו' וכנשלמה יניקתו הולד מתחיל לדבר וראוי לחנכו באותיות ואמרו רבותינו ז"ל בן ג' לאותיות".

הרי שהחינוך מתחיל משעה שהתינוק נגמל מחלב והוא מגיל ב' שנים, ומה שהמדרש כתב שיש לחנך בגיל ג"ש, כוונתו בתחילת השנה השלישית, כשהתינוק בן ב' שנים שלמות.

וכ"כ לבאר את הרד"ק באוצר יד החיים (סימן רמה), ומה שהקשה עליו הר' מנחם גיאת (בקובץ בית הלל, חלק מו מעמ' קיב) שלא שמענו כדעת הרד"ק, אינה קושיא, שכן מצאנו כמה שכתבו כדבריו, וכך הרד"ק מבאר את המדרש תנחומא.

ונר' שניתן להביא סיוע לשיטה זו ממדרש שיר השירים רבה (פ"א סימן ב), שאיתא שם: "כי טובים דודיך מיין, זה הלומד תורה בילדותו כיון שנגמל מדדי אימו לתוך התורה".

הרי שראוי ללמד את התינוק תורה מיד שנגמל.

ואפשר עוד ליתן רמז לשיטה זו, שכן משמעות המילה להיגמל היינו להבדיל, וכדפירש הרשב"ם (בראשית כא, ח): "ויגמל, נבדל מן הדדים וכו'". וכמו דאמרי' בגמ' (ר"ה כו.) שהיו קורין לנידה גלמודה, גמילה דא מבעלה. ופירש"י (בד"ה גמולה): "גמולה, מובדלת".

אולם יש עוד משמעות לשורש גמל, דכתיב (שמואל ב יט לז): "ולמה יגמלני המלך הגמולה הזאת", וכתב המצודות דוד: "יגמלני, עניין השבת הטובה", וע"ע בתהלים (פי"ח פס' כא. ופכ"ח פס' ה).

ואפשר שלכן דרשו שיש ללמוד תורה בעת הגמילה, שהיות והילד נגמל (מובדל) מדדי אמו, לכך יש לו לגמול (להשיב טובה) לבוראו בלימוד התורה.

לעיל (אות א) כתבנו שלפי הגר"א יש לחנך את התינוק לתורה משעה שיודע לדבר, ואין נפ"מ אם זה קודם או אחרי גיל ג"ש. ואכן עי' בגר"א בפירושו לאסתר (ע"ד הרמז פ"א פס' ב) שכתב שאין התינוק יכול לדבר עד שיטעם דגן, וזה אחר שנגמל, ועי' בסנ' (דף ע.).

אולם אין כ"כ ראייה מדברי הגר"א הללו לנידו"ד, שכן אצלנו הגדר הוא יודע לדבר, ולא מתחיל לדבר (התבאר לעיל באות ה).

ואף הר"ם מכיר בספר סדר היום (על פי' משנת בן ה' שנים) כתב: "עוד אפשר דמקרא וכו' אבל קודם הזמן הזה יעסוק בידיעת האותיות וכו', ולפ"ז הטעם מוליכין התינוקות לבית הספר אפילו כבן ב' או ג' שנים כדי ללמדו האותיות והנקודות וכל מה ששיגי, וכן נוהגין", וע"ש שדחה את הלימוד של המדרש תנחומא ממצוות ערלה.

כתיב בישיעה (כח, ט - י): "את מי יורה דעה ואת מי יבין שמועה גמולי מחלב עתיקי משדיים, כי צו לצו וכו' זעיר שם זעיר שם".

אע"פ שפשט הפס' נאמר בלשון תמיהה⁹, וכמש"כ רש"י, רד"ק ומצו"ד. מ"מ יש כמה מדרשים (ילקו"ש ח"ב רמז תלו, ירו' יבמות פ"א, ה"ו. תנא דבי אליהו רבה פ"ה) שדרשו פסוק זה לשבח התינוקות הלומדים תורה, וממילא יש לדקדק שכבר מזמן שהתינוקות גמולי מחלב, דהיינו בני ב' שנים יש לחנכם לתורה.

וכן משמע ג"כ מהיד רמה (ב"ב פ"ב אות נד) שכתב: "בתינוקות קטנים שמלמדים צו לצו קו לקו זעיר שם זעיר שם". ונר' שהוא הביא את הפס' 'צו לצו וגו'', בכדי לרמוז שהוא מדבר על תינוקות מזמן היותם גמולים מחלב, ככתוב פסוק קודם.

ואכן המגדל עוז (לר' יעב"ץ, ברכות שמים גדולת מים גולה ג אות ג) כתב: "ולפי פשט הכתוב עשה אברהם משתה גדול ביום שגמל את יצחק מחלב אמו, אולי לפי שהיו מפרישין אותן מיד לתורה ולעבודת השם ככתוב את מי יורה דעה וגו'".

עוד נר' להביא ראיה לשיטה זו משמואל הנביא, דכתיב (שמואל א א, כד): "ותעלהו עימה כאשר גמלתהו וגו'".

הרי שחנה הפרישה את שמואל לעבודת ה' רק כאשר הוא נגמל, ושמא יש ללמוד מכאן שאחר שהתינוק נגמל יש להקדישו לתורה¹⁰.

וז"ל המשיבת נפש (עמ' קעה): "כל חינוך צריך להודות לקב"ה ולעשות שינוי מעשה, ומאשר עובר ירך אימו הוא ונקשר בה עד שנגמל וכו' וכאשר נגמל יצחק עשה אברהם משתה גדול וכו' וכן

⁹ וכוונתו לתמוה, וכי קטנים כאלו מחוסרי הבנה יש ללמד.

¹⁰ ושמא יש לדחות שבהמשך כתוב 'והנער נער', ותירגם יונתן: "והנער הזה יניק", משמע שעדיין אין שמואל נגמל לגמרי. ועוד נר' שאינו דומה חינוך דשמואל לחינוך לתורה, שללימוד תורה צריך שהתינוק ידבר על בוריו, ואילו לחינוך לעבודה במקדש אפשר שסגי בידיעה לפתוח הדלתות (שמשמע שזה היה אחד מתפקידי של שמואל, ע"י שמואל א פ"ג פס' טו) או לעשות פעולות פשוטות יותר אחרות, שזה ניתן לעשות אף בגיל יותר קטן ע"פ רוב.

חינוך בני שלוש

מבואר גבי חנה וכו' שאחרי שאין אחריות עליה אז נתנה תודה לקב"ה וכו'".

הורד מספריית לייבוויץ - leblibrary.co.il

אות ז – בן ג' שנים

שיטה ב – בן ג' שנים: כתב המאירי במגן אבות (פ"ה, מ"ד): "יש מפרשים שבן ג"ש לאותיות, ומצאו להם סעד במדרש לדרך צחות והערה בפס' כי תבואו וכו' בפריה של תורה מדבר וכו' ורמז בה שהעץ הוא הולד וביאת הארץ היא יציאתו לאוויר העולם. ואמר ג"ש ערלה ושנה ד' קודש הילולים כלו' כשישלים ג' ויכנס בד' הקדישו לשם ללמדו אותיות וכו'".

דהיינו יש להתחיל את החינוך לתורה בגיל ג"ש, וכמו שמשמע להדיא מהמדרש תנחומא ומהפסיקתא זוטרות הנזכרים לעיל.

וכדברי המאירי כ"כ הר' אברבנאל (בפי' לאבות, שם), והר' אברהם אזולאי (בפירושו לאבות, אהבה בתענוגים, פ"ה, מכ"א).

וכ"פ הראשית חכמה (שם), המחזור ויטרי (בפי' על אבות, שם), המעם לועז (שם), קיצור השל"ה (מסכת חולין, סוף ענייני ציצית, והביאו האליה רבה, או"ח סו"ס יז), האור החיים (שם), האמרי יעקב (על משנת בן ה' למקרא), המגדל עוז (שם אות ג), הדברי יציב (שם), האפרקסתא דעניא (שם), השיח יצחק (שם), הלהורות נתן (שם) והאורחות רבינו (ח"ד עמ' קמד).

ואף בס' יפה מהישועה לר"ן גאון (ריש פרק טז) מסופר על תינוק בן ג"ש שאביו לימדו ספר בראשית.

ויש להביא סיוע לשיטה זו ממדרש אגדת בראשית (פי"ט), שאיתא שם: "עתידין בניך בני ג' בני ד' יושבין בבית הכנסת וכו'".

ויש להוסיף דאמרי' במדרש קהלת רבה (פר' יא עה"פ הבל הבלים) וכע"ז בילקו"ש (רמז תתקס"ח) ובתנחומא (פקודי סימן ג): "רבי שמואל בר ר"י מתני לה בשם רשב"א וכו' בן שנה דומה למלך נתון באיספקרפסטי (משכב אפיריון) והכל מחבקין ומנשקין אותו. בן

שתיים שלוש דומה לחזיר שפושט ידו בבירין (ובילקו"ש הגירסא: "כל מה שהוא מוצא נותן לתוך פיו"), בן י' שנה קופץ כגדי וכו".

א"כ עד גיל שנתיים שלוש דומה הקטן לחזיר שהוא מטונף בלכלוך, ומעת שהקטן בן ג"ש¹¹ כבר אינו דומה לחזיר ואינו מלוכלך. וממילא מסתבר לומר שיש להתחיל לחנך לתורה בעת שהקטן נקי ואינו מלוכלך.

עוד אמר' בתנחומא (וירא סימן כב) וכע"ז במדרש בראשית רבה (תולדות פס"ד סימן ד): "אמר אברהם מה אעשה, אם אגלה לשרה נשים דעתן קלה וכו' א"ל את יודעת כשאני בן ג' שנים הכרתי את בוראי והנער הזה גדול ולא נחנך ויש מקום א' ששם מחנכין את הנערים אקחנו ואחנכנו שם, א"ל לך לשלום כו".

משמע שהגיל הראוי להתחיל לחנך את הקטנים הוא בהיותם בני ג"ש, ואף אברהם אבינו הכיר את בוראו והתחיל את חינוכו בגיל זה.

¹¹ שהרי המדרש אומר 'בן שתיים שלוש', וכוונתו בשנה השנייה והשלישית, שכן המדרש עובר על כל חייו של האדם, וקודם נקט בן שנה שהוא כמלך, ואחר שנה במהלך השנתיים הבאות, הוא דומה לחזיר, עש"ה, ודו"ק.

אות ח – בן ד' שנים

שיטה ג - בן ד' שנים: הראב"ן (אבות פ"ה, מכ"א) כתב: "בן ה' שנים למקרא וכו' שכן מצינו בערלה וכו' וכן התינוק בג"ש יגדיל וברביעית יעמידהו על הספר ובחמישית יעמידהו על המקרא".

דהיינו הוא מפרש שאמנם בגיל ג"ש התינוק דומה לאילן שהוא יוצא מערלה, אך מ"מ יש לקדשו רק בהיותו בן ד' שנים, וכדאמר 'ובשנה הרביעית וכו' שמקדשו לשם'. א"כ לדבריו גיל החינוך לתורה הוא בן ד' שנים.

וכ"כ הר' יצחק בן שלמה מטולדא (אבות פ"ה, מכ"ג. בד"ה בן ה'), הר' אברהם פריצול (אבות, שם), וכ"נ מרש"י (אבות, שם. וכ"כ לדיוק מדבריו בקובץ בית הלל, שם), מרע"ב, ומפי' מגן אבות לרשב"ץ (על משנת בן ה' למקרא) ומהערוה"ש (יו"ד, סימן רמה סעיף ב).

אות ט – בגיל ג' שנים יודעים לדבר

סיכום השיטות לגבי גיל החינוך:

באותיות ו - ח הבאנו ג' שיטות לגבי גיל החינוך.

השיטה הא' סוברת שמגיל שנתיים מעת שגומלים את התינוק מחלב יש לחנכו לתורה. ונר' שטעמם משום שאז התינוק מתחיל לדבר, וס"ל שהחינוך הוא מעת שהתינוק מתחיל לדבר.

השיטה הב' סוברת שחינוך זה הוא מגיל ג"ש, וטעמם משום שלרוב מגיל זה התינוק יודע לדבר על בוריו, ולדבריהם החינוך הוא מעת שהתינוק כבר יודע לדבר.

השיטה הג' סוברת שהחינוך מגיל ד' שנים, ונר' שאף לדבריהם החינוך הוא מעת שהתינוק יודע לדבר, אלא שסוברים שאף שהתינוק לרוב יודע לדבר כבר בגיל ג"ש, מ"מ א"צ ללמדו מיד, וניתן להתחיל בגיל ד', שאז יש לתינוק שנה כדי לדעת לקרוא ולקיים בן ה' שנים למקרא.

והנה אף שקשה להכריע במחלוקת שכזו, מ"מ נלע"ד שהעיקר כדעה הב', ומכמה טעמים:

א. כפי שנתבאר לעיל (אותיות ב, ה) החינוך הוא מעת שהתינוק יודע לדבר על בוריו כל חד לפום חורפיה, והרי שהשיטה הזאת היא הכי קרובה לזה¹².

ב. המדרש תנחומא מסייע לשיטה זו, שכן הוא במפורש לא כשיטה השנייה. ואף משמע שאינו כשיטה הג'¹³.

¹² שלשיטה השנייה יוצא שתחילת החינוך הוא כשהתינוק מתחיל לדבר, ולא כשהתינוק יודע לדבר. ואילו לשיטה הג', לרוב התינוק כבר יודע לדבר קודם לד' שנים.

ג. נר' שרוב הפוסקים נוקטים כדעה זו. והיות שהיא הדעה הממצעת, הרי שיש רוב שיטות לא להקדים קודם ג"ש, וכן רוב שיטות לא לאחר יותר מג"ש.

ד. כמדומה שכן המנהג בימינו¹⁴, וכפי שכתב בסדר היום.

ה. לשיטה הא' ק', והרי התינוק לא מדבר כ"כ, והיות ואין הוא יודע כ"כ לעשות את הפעולה הרי שאין שייך לחנכו, וכמו שהקשנו למעלה (סוף אות ה). ולשיטה הג' ק', שכן היות וחזי' שרוב התינוקות כבר יודעים לדבר קודם גיל ד' שנים, למה לנו לעכב את חינוכם, והרי כמו בשאר המצוות מעת שיודעים לעשות הפעולה, מיד יש לנו להתחיל בחינוכם.

ו. לשיטה הב' יש סיוע ממדרשים, ואילו לשיטה הג' אין סייעתא ממדרש. ולשיטה הא', אע"פ שיש מדרשים המסייעים לה, מ"מ פשטות המדרשים שיש מעלה ללמד בגיל ב' שנים, אך אין כוונתם לומר שזה זמן התחלת החינוך לתורה¹⁵.

הלכך נלענ"ד שהעיקר להל' הוא שגיל ג"ש הוא הגיל העיקרי והראוי לרוב התינוקות להתחיל את חינוכם לתורה ולשמע. ומ"מ ישנה מעלה להקדים הלימוד אף קודם לכן (מגיל ב' שנים).

¹³ שלדבריהם אינו מובן מה שהמדרש אומר שעד ג"ש אין התינוק מדבר, והרי לדבריהם אף אחר שהתינוק יודע לדבר (אחר ג"ש), מ"מ עדיין אין לחנכו. אולם אין להקשות לדבריהם מעצם הדמיון לערלה, שאיסור ערלה הוא ג"ש ולא ד' שנים. שכן אפשר שהם סוברים שאף ערלה בשנתה הרביעית איננה מותרת לגמרי, אלא היא נטע רבעי.

¹⁴ וכן מנהג החלאקה לפי רוב השיטות הוא נוהגים כשהתינוק בן ג"ש, וכפי שהתבאר לקמן (סימן ב אות י).

¹⁵ בשונה ממדרש תנחומא שכתב שאביו מקדשו לתורה, משמע שכך יש לעשות, ואין זה רק משום מעלה בעלמא.

אולם כפי שביארנו לעיל (אות ה), הגדר האמיתי הוא משהתינוק יודע לדבר על בוריו, והגיל ג"ש הוא על דרך הרוב, ולכן אם התינוק עדיין לא יודע לדבר בגיל ג"ש, הרי שיש לאחר את חינוכו. ולהיפך אם יודע לדבר קודם לכן, כבר מאז יחנכנו. ולא אמרו את גיל ג"ש, אלא על פי רוב¹⁶.

הורד מספריית לייבוויץ - leblibrary.co.il

¹⁶ שקשה לדעת אצל התינוק בדיוק מאיזה יום הוא בכלל גדר זה, ולכן נתנו שיעור שהוא ע"פ רוב.

אות י – הדברים שיש ללמד את התינוקות

כעת יש לבאר איזה דברים צריך ללמד את התינוק.

לעיל (אות א) התבאר שיש ללמד את הקטנים תורה ציווה וגו' ושמע ישראל וגו'.

הרמב"ם והשו"ע הוסיפו שיש ללמדו פסוקים מעט מעט עד שיגיע לגיל בן ה' למקרא, וכע"ז כתבו הסמ"ג (שם), החינוך (שם), המחזור ויטרי (שם), הראשית חכמה (שם), המנורת המאור (נר ג' כלל ב', ח"א פ"ב) והשו"ע הרב (שם).

ובנוסף ללימוד הפסוקים, כתבו הראשונים שיש ללמד את התינוק אותיות, ניקוד וקריאה.

וז"ל הרס"ג (בפ"ל לס' היצירה, פ"ב ה"א): "ראוי לרב להעלות את תלמידו בלימוד ויניחהו לאיטו וכו' ואל יפגיעהו במופלאות החכמה בבת א' וכו' ולפי' נתקנו (ללמדו את התינוקות) האותיות הבודדות, ואח"כ הנקוד ואח"כ המקרא (בן ה' למקרא) ואח"כ המשנה וכו'".

וכן כתב הרב אברהם פריצול (שם): "ראוי הוא שיקרא במקרא כשיהיה בן ה' לפי' כשיהיה בן ד' יתחיל באותיות ובניקודים ובאופני הקריאה וכו' ובן ה' יקרא בשלמות".

וכע"ז כתבו רש"י (שם), רע"ב (שם), מדרש שמואל (אבות פ"ה, מכ"ג), סדר היום (שם), מגן אבות למאירי (שם), רד"ק (בראשית, שם), מילי דאבות (שם) פי' הר' אברבנאל (שם), ראב"ן (שם) ר' יצחק ב"ר שלמה מטולדו (שם), מחזור ויטרי (שם) והראשית חכמה (שם).

וכ"פ הרמ"א (שם), השו"ע הרב (שם), האהבה בתענוגים (שם), השיח יצחק (שם), האפרקסתא דעניא (שם), הערוה"ש (שם) והארחות רבינו (שם).

אות יא – אופן לימוד התינוקות

ולגבי אופן הלימוד שיש ללמד את הקטנים.

כתב היד רמה (שם): "ובתינוקות קטנים שמלמדים צו לצו קו לקו זעיר שם זעיר שם". דהיינו יש ללמד את התינוקות מעט מעט ולאט. והוא הביא את הפס' הזה מפני שפס' קודם כתוב (ישעיה פכ"ח): "את מי יורה דעה וכו' גמולי מחלב וגו'", שהפסוק מדבר בקטנים בני ב' או ג', ועליהם נאמר שיש ללמדם צו לצו וגו'.

וכתב בס' ערכי תנאים ואמוראים (ערך ר' יהושע בן גמלא): "משעה שיודע לדבר אביו מלמדו וכו' ומגלגל ומטפל עמו על יד על יד עד שיגיע לבן ה' וכו'".

וכע"ז כתבו החינוך (שם), הר' יהודה אלאמדרי (בפירושו לב"ב כא.), המגדל עוז (שם, גולה ד אותיות א - ב) שיש ללמד את התינוק מעט מעט, ואין להכביד עליו בלימוד. וכלשון ס' החינוך: "וראו לכל בן דעת שלא להכביד על הילד בלימודו".

והנה הפלא יועץ (ערך תורה) כתב: "וכשיגדל הילד מעט ויהא קטן היודע לדבר אביו מלמדו תורה בכל יום, ובכל שעה יאמר עמו פסוקי תורה וענייני תורה וכו'".

ולכאנ' אם האב יעשה כן זה עלול להכביד מאוד על התינוק, ואין זה מעט מעט שכתבו הפוסקים.

ואולי אפשר שכוונתו שאין זמן מוגדר מתי צריך ללמד את התינוק, אלא כל יום וכל שעה בכלל הזמן לחינוך, ומ"מ כל פעם שמלמדו ילמדנו מעט מעט ובנחת, הכל כפי כוחו של התינוק.

וכפי שכתבנו לעיל (אות ה, ואות ט) תחילת החינוך הוא כשהילד יודע לדבר כל חד לפום חורפיה, וכאן התבאר שאף המשך החינוך והתמדתו הכל הולך לפי חריפות וכוח הילד.

אות יב – דיבור בלשון הקודש

אמר'י בתוספתא דחגיגה (שם): "קטן וכו' יודע לדבר אביו מלמדו תורה שמע ולשון הקודש, ואם לאו ראוי לו שלא בא לעולם".

וכע"ז איתא בסיפרי (עקב אות מו): "ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם, משעה שהבן יודע לדבר למדהו תורה וכו' שיהא זה למוד דבורו, מכאן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עימו בלשון הקודש ומלמדו תורה, ואם אין מדבר עימו בלשון הקודש ואינו מלמדו תורה ראוי לו כאילו קוברו".

הרי שהאב צריך ללמד את בנו לשון הקודש, ואם אינו מלמדו ראוי לו שלא בא לעולם.

וכן משמע מהירו' (סוכה סוף פ"ג) דאמר'י שם יודע לדבר אביו מלמדו לשון תורה. ולכא' לשון תורה הכוונה לשון הקודש, וכן פירשו קרבן העדה (בד"ה לשון תורה) ומנחת אלעזר (על הירו', שם).

אמנם יש להקשות, שכן הגמ' בסוכה (מב.) הביאה את התוספתא הזאת, אך השמיטה את הצורך ללמד את הקטנים לשון הקודש, וכתבה רק שהאב צריך ללמד הקטן תורה ושמע.

ואף הרמב"ם ושאר הראשונים (הובאו באות א) הביאו רק את דברי הגמ', ולא כתבו שיש לאב ללמד את בנו לשון הקודש.

ולעד"ן שאין פה מח', שבאמת לימוד לשון הקודש איננו חיוב בפני עצמו, אלא הוא נועד רק כדי ללמד את התינוק את פסוקי התורה. שהקטן צריך לדעת לשון הקודש בשביל לדעת ולהבין את פסוקי התורה.

וכפי שראינו לעיל (אות י) שיש ללמד את הקטנים לקרוא בלשון הקודש, ובוודאי שכש"כ שיש ללמדם לדבר בלשון הקודש.

שבוודאי כדי שהקטנים יוכלו ללמוד מקרא בהיותם בני ה', עליהם להתחיל קודם לכן לדעת את לשון הקודש בין בדיבור ובין בקריאה.

ולכך הרמב"ם, הטור והשו"ע לא כתבו שיש ללמד את הקטן לקרוא קודם גיל ה', ורק הרמ"א (יו"ד סימן רמה, ח) כתב כן. והיינו משום שהם סוברים שהיות ואמרנו שכן ה' למקרא, ממילא מובן מאליו שקודם לכן צריך ללמד את התינוק בדיבור ובקריאה בלשון הקודש.

ונר' שדבר זה ניתן לדייק מהספרי, שכן הספרי כתב: "משעה שהבן יודע לדבר למדהו תורה וכו' שיהא זה למוד דבורו", משמע שמעת שהבן יודע לדבר על אביו לחנכו רק לתורה.

אלא שאח"כ המשיך הספרי: "מכאן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה וכו'". דהיינו היות ואמרנו שעל האב ללמד את בנו תורה, לכן אמרו חז"ל שיש לו לדבר עמו בלשון הקודש בשביל שיוכל ללמדו תורה.

א"כ אין חיוב בפני עצמו ללמד את הקטנים לדבר בלשון הקודש, אלא שמכיון שבשביל להבין את התורה צריך לדעת לדבר בלשון הקודש, לכן אמרו חז"ל שעל האב לדבר עם בנו לשון הקודש. והגמ' והראשונים לא כתבו שיש ללמד את בנו לדבר בלשון הקודש, מפני שזה בכלל החינוך לתורה ולא הוצרכו לכתוב זאת, וכע"ז כתב החסדי דוד (על התוספתא הנ"ל).

ועי' בשערי ציון (לר' בן ציון בילסק, ח"א סימן כז אותיות ב - ה) וביואל משה (מאמר לשון הקודש, סוף אות כא) במש"כ לתרץ קושיא זו, ולענ"ד אין דבריהם נראים.

אות יג – חינוך למצוות קריאת שמע

לעיל (אות א) הבאנו את דברי התוספתא והגמ' שעל האב ללמד בנו תורה ציווה וגו' ושמע ישראל וגו'.

ויש לבאר אם מה שהאב מחנך לשמע היינו משום חינוך למצוות שמע או שזה בכלל החינוך לתורה.

ולכאור' מסברה היה נר' שמכיון שיש לחנך את הבן במצוות עשה מעת שהבן יודע לקיים את הפעולה, א"כ היות והבן יודע לדבר ממילא יש לחנכו בכל מצוות העשה שתלויות בדיבור, והיינו לימוד תורה ומצוות שמע, דמאי שנא מצוות שמע משאר המצוות.

והנה בגמ' בברכות (כ.) שנינו נשים ועבדים וקטנים פטורים מק"ש וכו'.

ופירש רש"י (בד"ה קטנים) שאפי' קטנים שהגיעו לגיל חינוך פטורים מק"ש.

והקשו עליו התוס' (בד"ה וקטנים) שהיות ואמר' שקטן היודע לדבר אביו מלמדו שמע ישראל מגיל כ"כ קטן, א"כ מסתמא שכשיגיע הקטן לגיל חינוך הוא יהיה חייב בק"ש. שאם תאמר שאף בגיל חינוך הוא פטור הקטן מק"ש, הרי שלא היה לאביו ללמדו שמע בגיל כה קטן.

וכ"כ התוס' ר' יהודה (שם), הראבי"ה (סימן סה) והמרדכי (סימן ס). וז"ל המרדכי: "ולר"ת נר' דקטן שהגיע לחינוך חייב בק"ש דהא אמר' וכו' יודע לדבר וכו' מסתמא כדי שידע לקרוא ק"ש כשיגיע לחינוך".

א"כ מבואר להדיא מראשונים אלו שהאב מלמד את בנו שמע ישראל וגו' משום חינוך למצוות ק"ש.

ואף הרא"ש (ברכות פ"ג סימן יג. ובתוס' רא"ש, שם בד"ה נשים) כתב כדברי התוס', אלא שנר' מדבריו שהגיל חינוך למצוות ק"ש הוא מגיל שיודע לדבר, ולא כתוס' שהגיל לחינוך למצוות ק"ש הוא כשהתינוק יותר גדול, וכשהוא יודע לדבר רק מתחילים לחנכו.

ומסתבר שמח' התוס' והרא"ש היא האם המצווה היא רק לפס' הראשון של ק"ש, שאת זה ניתן לחנך מיד כשקטן יודע לדבר (וזוהי דעת הרא"ש). או שמא המצווה היא כל הפרשייה הראשונה או ב' הפרשיות הראשונות, ואז בוודאי שבגיל כה קטן א"א לחנכו לקיים את המצווה הזו לגמרי, ומ"מ יש להרגילו בפס' הא', ודו"ק.

הר' יונה (ברכות דף יא: בדפי הרי"ף בד"ה מתני') כתב: "ופרש"י וכו' ויש מקשים עליו מדאמר' בסוכה קטן היודע לדבר אביו מלמדו תורה, **היודע לקרוא** אביו מלמדו פס' ראשון של ק"ש וכו', וי"ל דהתם לא קאמר על דרך חיוב אלא להרגילו במצוות".

הרי שמבואר שגם הר' יונה סובר שיש לחנך הקטנים במצוות ק"ש. שהרי אם היה סובר שהחינוך לשמע ישראל וגו' היינו משום מצוות למוד תורה, א"כ היה לו לתרץ את קושיית התוס' בפשטות שמה שמלמדים את הקטנים שמע ישראל וגו' היינו משום לימוד תורה ולא משום מצוות שמע, ואז לא יקשה כלום על רש"י. ומדלא תירץ כן, שמע מינה דס"ל שאכן חינוך הקטנים לשמע ישראל וגו' הוא משום מצוות ק"ש.

ונר' שהדברים מוכרחים לפי גירסתו בגמ', שכן הוא גורס 'יודע לדבר אביו מלמדו תורה', ולגבי שמע ישראל הוא גורס 'יודע לקרוא מלמדו שמע', הרי שיש כאן ב' גדרים, גדר למצוות לימוד תורה שהוא מעת שהקטן יודע לדבר, וגדר לחינוך לשמע ישראל והיינו מעת שהקטן יודע לקרוא.

ועי' בנימוקי יוסף (ברכות שם בד"ה וחייבין) שאף מדבריו מבואר שהחינוך לשמע ישראל וגו' הוא משום מצוות ק"ש.

בב"ב בדף יד. אמרי' א"ל רבנן לרב המנונא כתב רבי אמי ד' מאה ס"ת, א"ל דלמא תורה ציווה לנו משה כתב.

וכתבו התוס' (בד"ה דלמא) וכע"ז כתב השטמ"ק בשם הרא"ש: "ואו' ר"ת דאותו פס' קרוי תורה כדאמר בפ"ג דסוכה קטן היודע לדבר אביו מלמדו תורה, מאי תורה - תורה ציווה לנו משה".

ולכאנ' אם התוס' היו מפרשים שמה שאמרנו שיש ללמד את התינוק תורה ושמע, היינו שיש ללמד את התינוק פס' המתחיל תורה (=תורה ציווה לנו וגו') ופס' המתחיל שמע (=שמע ישראל וגו'), והכל משום חינוך למצוות לימוד תורה. א"כ אין ראייה לדברי התוס' מהגמ' דסוכה, שהרי שם לא אמרנו שהפס' תורה ציווה וגו' חשיב ללימוד תורה, אלא רק קראנו לו תורה בתור סימן לפי המילה הראשונה.

אלא נר' שהתוס' הבינו שמה שאמרנו מלמדו תורה, הכוונה שיש לאב ללמד בנו תורה, ועל זה אמרנו בגמ' שבאמירת תורה ציווה וגו' יוצאים ידי חובת לימוד תורה, וראיית התוס' אתיא שפיר.

וממילא מפ' זה עולה שמה שאמרנו שיש ללמד שמע ישראל וגו', ע"כ לאו משום לימוד תורה זה. שבפס' תורה ציווה וגו' יוצאים ידי חובת לימוד תורה, ע"ה, ודו"ק.

א"כ מבואר שלפי התוס', הרא"ש, ר' יהודה, ר' יונה והנימוקי יוסף יש לאב לחנך בנו מעת שיודע לדבר (ולגירסת הר' יונה מעת שיודע לקרוא) למצות ק"ש. ולחינוך זה סגי בלימוד הפס' שמע ישראל וגו'.

ולכאנ' היה נר' לדייק כן מהגמ' גופא, שכן אם לימוד הפס' שמע ישראל וגו' היה מדין חינוך לתורה, א"כ היה לתוספתא לומר שיש לאב לחנכו לתורה, והגמ' היתה מבארת מאי תורה - תורה ציווה וגו' ושמע ישראל וגו'. ולמה לתוספתא לכתוב את שמע בנפרד.

עוד היה נר' שיש לדייק כן מהראשונים (הרמב"ם, הטור, השו"ע, ושאר הראשונים שהבאנו לעיל באות י) שכתבו שיש לחנך לאמירת פסוקים נוספים חוץ מתורה ציווה ושמע ישראל. שלכאן' אם היו סוברים שגם שמע ישראל מחנכים משום לימוד תורה, א"כ היות והגמ' כתבה בהדיא ב' פסוקים שיש ללמד, מנלן להוסיף עוד.

אולם אם נאמר שאת הפס' שמע ישראל יש ללמד משום מצוות שמע, ומשום תורה יש ללמד תורה ציווה, ממילא יש מקום לומר שמה שאמרנו שמשום תורה יש ללמד תורה ציווה, הכוונה דסגי בהכי, ואפשר שראוי להוסיף עוד פסוקים. ואין סברה זאת מוכרחת כ"כ.

הר' בחיי (דברים יא, יט) כתב: "משעה שהבן יודע לדבר למדהו תורה ציווה וכו' או פס' ראשון של שמע ישראל". וכע"ז כתב במנורת המאור (שם).

ולכאן' אם הלימוד שמע ישראל היה משום מצוות שמע, א"כ היאך כתב דסגי או בפס' זה או בפס' תורה ציווה, והלוא את שניהם צריך לחנך משום טעם אחר, ולא יוצאים ידי חובה א' מהשני. לכך משמע דס"ל שהכל משום חינוך לתורה.

האו"ז (ח"ב סימן שיד) כתב: "יודע לדבר וכו' תורה וכו' ושמע בני מוסר אביך כו' וי"א שמע ישראל".

הרי שכתב שי"א שיחנכו בפס' שמע ישראל וי"א שיחנכו בפס' שמע בני וגו'. והיות שהפס' שמע בני וגו' אינו משום מצוות שמע, אלא משום מצוות לימוד תורה, כך גם את הפס' שמע ישראל יש ללמדו משום מצוות לימוד תורה¹⁷.

¹⁷ ולא מסתבר שבזה נחלקו הגירסאות.

כתב הריבב"ן (ברכות כ. בד"ה אבל): "בק"ש יכול לחנכו בבוקר ובערב כדתניא בסוכה היודע לדבר וכו' ואע"ג דלאו בחנוך דק"ש קאמר לה כו".

הרי מפורש בדבריו שהחינוך לשמע ישראל אינו משום מצוות ק"ש.

ואכן הגר"א (או"ח סימן עו ס"ב), הפני יהושע (ברכות שם בד"ה בתוד"ה וקטנים) והמשנת יעקב (שם אותיות א - ב) כתבו בהדיא שהחינוך לשמע ישראל וגו' הוא משום חינוך למצוות לימוד תורה.

עוד כתב הפני יהושע שיש לדייק כן מהרמב"ם, שהרי הרמב"ם (הל' ת"ת, שם) כתב שמלמדו תורה ציווה ושמע ישראל ולאט לאט מוסיף פסוקים, ושם מדובר בחינוך ללימוד תורה. ואילו לגבי ק"ש כתב (הל' ק"ש ריש פ"ד) שיש לחנך את הקטנים בק"ש, ולא כתב שמעת שיודעים לדבר יש לחנכם זאת.

ולענ"ד אין בזה הכרח כלל, שכן אף הסוברים שהחינוך הוא משום מצוות ק"ש, מ"מ הם מודים שא"צ לחנך לכל פרטי המצווה. שהרי הנימוק"י (שם) ביאר שא"צ להקפיד ללמד את הפס' שמע ישראל וגו' בעונתה. וכן התוס' דלעיל ביארו שלמרות שמחויב התורה לא סגי בפס' הא' בלבד, מ"מ לחינוך זה סגי בפס' זה.

ונר' שהחינוך הזה נועד להרגיל את התינוק למצוות כדי שכשיגדל יידע לעשותן ולא יהיו כחדשים בעיניו, וזה כמו החינוך לצום לשעות, שלמרות שאין הקטן מתענה כתקנת חכמים יום שלם, מ"מ מרגילים אותו להתענות לשעות להרגילו בזה.

ולפי' הרמב"ם כתב שיש לחנך את התינוק לפס' שמע ישראל וגו', והחינוך יעשה בדרך של לימוד תורה, מבלי להקפיד על זמני ק"ש ועל גדריה.

אולם בהלכות ק"ש, הרמב"ם מיירי בחינוך לק"ש עם כל פרטיה ודיקדוקיה, וז"ל: "ומלמדין את הקטנים לקרותה בעונתה ומברכין לפניה ולאחריה כדי לחנכן במצוות".

דהיינו כשמחנכין את הקטנים יש לחנכם בכל הפרטים כגדול¹⁸, אולם בחינוך של קטנים שמדובר אצלנו בני ג' או ד', אין החינוך לכל פרטי המצווה, אלא רק להרגל בעלמא, וע"ע לקמן באות טו שהתבאר שהחינוך אצלנו שונה מהחיוב של חינוך לקטנים בני ו' ומעלה, וכן ראיתי שכתב בטוב לסחרה (סימן ה, ע"ש), ודו"ק.

א"כ נר' שלפי רוב הראשונים יש לחנך את הקטן מעת שיודע לדבר (או מעת שיודע לקרוא) במצוות ק"ש, ולזה סגי בפס' שמע ישראל וגו', וא"צ להקפיד על כל פרטי ק"ש (כגון בעונתה). וכ"נ עיקר.

¹⁸ כמש"כ הריטב"א (סוכה ב: בד"ה א"ר) שחינוך קטנים הוא בכל הפרטים כגדול. ודלא כדמשמע מהראב"ן (עי' במרדכי סוכה סימן תשנ"ט).

אות יד – חינוך לתורה שייך רק באביו

יש לבאר אם חינוך זה שייך רק באביו או גם באימו.

בגמ', בתוספתא, בירו', במדרשים ובפוסקים מוזכר בכל מקום שעל האב יש ללמד את בנו, ולכא' משמע קצת שרק על האב מוטל חינוך זה, ולא על אימו. אא"כ נאמר שמכיון שע"פ רוב האב הוא זה שמלמד לכך נקטו אביו, אך במקום שאין אביו מלמדו אפשר דא"נ על אימו מוטל החינוך הזה.

הרמב"ם בריש הלכות ת"ת כתב: "נשים ועבדים וקטנים פטורים מת"ת, אבל קטן אביו חייב ללמדו תורה וכו' ואין האשה חייבת ללמד את בנה וכו' ואימתי אביו מלמדו תורה משיתחיל לדבר וכו'".

הרי מבואר שהאם פטורה מחינוך זה, וכן מתבאר מהטור והשו"ע.

כתב הרמב"ם (פכ"א מהל' אישות הל' יז): "אם רצת המגורשת שיהיה בנה אצלה אין מפרישין אותו ממנה עד שיהיה בן שש שנים גמורות, אלא כופין את אביו ונותן לו מזונות והוא אצל אימו".

וכתב על זה הראב"ד: "אין הדעת סובלת שנכוף את האב להפריד בנו ממנו עד שיהיה בן שש, והלא הוא חייב לחנכו תורה בן ד' ובן ה', ואיך יחנכנו והוא גדל בן הנשים".

דהיינו לפי הראב"ד הבנים בהיותם בני ד' או ה' הם אצל האב, היות והוא צריך לחנכם לתורה, וכ"כ הרא"ש (בתשובות, כלל פב סימן ב).

וכתב הרב המגיד (שם): "ולא מצאתי חיוב זה בבן ד' וה' שאינו חייב להכניסו למלמד פח' מבן ו' וכו' ואולי נתכוון הרב לאותה שאמרו יודע לדבר וכו' ואין זה קושיה, שחינוך זה אפי' הוא אצל האם יכול הוא לחנכו לפעמים שיהיה אצלו".

דהיינו לפי הרב המגיד, לדעת הראב"ד והרא"ש יש ליתן את הבנים מגיל ד' וה' אצל האב בשביל החינוך של קטן היודע לדבר וכו'. ולפי הרמב"ם מספיק שהאב ילמד את בנו מידי פעם כשיבוא אצלו, וסגי בזה. ומ"מ לדברי כולם אין האם בכלל חינוך זה, אלא רק האב.

אמנם יותר נר' שמח' הרמב"ם והראב"ד היא כמש"כ הלהורות נתן (ח"ג סימן פט אות ט) והאבן ישראל (ח"ז ריש סימן כו) שהראב"ד שכתב כבן ד' כבן ה', התכוון לגמ' בעירובין פב. דאמרי' איזהו קטן שא"צ לאימו כו' כבר ד' כבר ה'.

שעז גיל ד' או ה' הקטן צריך לאימו, וס"ל לראב"ד ולרא"ש שלמרות שהחינוך לתורה ולשמע מתחיל קודם גיל ד' או ה', מ"מ אין לאב להפריש את בנו מאמו בשביל חינוך זה. אולם כשהבן הגיע לגיל ד' או ה', אזי ניתן להפרישו מאימו וממילא יש לבן להיות אצל אביו כדי שיחנכו לתורה ולשמע.

ודעת הרמב"ם היא כדעת הסוברים שהקטן צריך לאימו עד גיל ו', וכדאמרי' בגמ' בעירובין הנ"ל, ולכך אין להפרישו בשביל חינוך זה.

עכ"פ מתבאר שלדעת כולם אין חינוך זה שייך באם, אלא רק באב.

ועי' באפרקסתא דעניא (שם) שרצה לדייק מרש"י (חגיגה ב. בד"ה איזהו) שאף האם בכלל חינוך זה. ולענ"ד אין משם ראיה כלל, ששם מדובר במצות ראייה שאף נשים מחויבות בה, ולכך יש להם לחנך את בנם למצווה זו, משא"כ בלימוד תורה שהן פטורות מללמוד, וממילא פטורות גם מללמד.

אות טו – חינוך הקטנים אינו חיוב גמור

יש לברר אם יש חיוב לחנך לתורה ולשמע או שמא זה רק עצה והדרכה טובה.

מלשון הגמ', הרמב"ם והשו"ע ק' לדייק, שכן הם כתבו 'מלמדו תורה', ואין בזה ביאור אם זה חיוב או הדרכה טובה¹⁹.

אולם מהתוספתא והסיפרי שכתבו שאם אינו מלמדו ראוי לו שלא בא לעולם, משמע קצת שיש חיוב בדבר.

לעיל (אות יג) הבאנו את לשון הר' יונה שכתב על נידו"ד: "דהתם לא קאמר על דרך חיוב אלא להרגילו במצוות", וכע"ז כתב המאירי (ברכות כ: בד"ה אמר המאירי).

וכן הר' מנוח (ספר המנוחה הלכות שביתת עשור, פ"ב הל' י) כתב: "וחנוך השעות (בתענית) אינו חובה מדרבנן אלא חובה המוטלת על כל אדם מעצמו ללמד ולהרגיל בניו ללכת בדרכי יושר כדכתיב חנוך לנער ע"פ דרכו וגו' וכדי להכניסו תחת כנפי השכינה כדאמרי' יודע לדבר אביו מלמדו וכו'".

וכ"נ דעת המהר"י אסאד (סימן פב), ועי' בנטעי גבריאל (תגלחת הילדים, פי"ז הע' ב) שהביא עוד פוסקים שכתבו כן.

א"כ ס"ל להנך ראשונים שאין חיוב בחינוך מגיל שהקטן יודע לדבר, אלא זה רק הדרכה טובה.

ונר' שיש לדייק כן מהראשונים (תוס', רמב"ם ונימוק') שכתבו (התבאר לעיל, אות יג) שהחינוך לשמע הוא למצוות ק"ש, ואעפ"כ א"צ לחנך בכל הפרטים והדקדוקים, וטעמם משום שאין זה דין חינוך רגיל שיש לחנך בכל הפרטים הדקדוקים, אלא חינוך זה הוא

¹⁹ יש קצת ספרים שגרסו ברמב"ם 'מאמתי חייב האב וכו', ומשמע שיש חיוב לאב לחנך את בנו בחינוך זה.

על דרך הדרכה ועצה טובה, ואין כאן חיוב, ולכן א"צ לחנך ככול הפרטים והדקדוקים²⁰.

²⁰ אולם בגמ' בסוכה (כח:) אמרי' מדכתיב 'כל האזרח בישראל יסבו בסוכות', כל לרבות את הקטנים, והתנן קטנים פטורים מן הסוכה, ומשני' שדווקא קטן שהגיע לחינוך חייב בסוכה, ואמרי' דהיינו מדרבנן, וקרא אסמכתא בעלמא.

וכתבו התוס' (בד"ה כאן): "הגיע לחינוך דאמרי' בכל דוכתא אין כולן שוים, אלא כל א' לפי עניינו דהכא (גבי סוכה) אמרי' באין צריך לאימו וכו' וגבי ציצית בידוע להתעטף וגבי תורה בידוע לדבר".

הרי שסוברים התוס' שהגיע לחינוך של קטן היודע לדבר לגבי תורה הוי כמו הגיע לחינוך של קטן בסוכה, שהוא חייב מדרבנן, ומשמע שאף לגבי חינוך לתורה של קטן היודע לדבר יש חיוב מדרבנן לחנכו, וכ"כ לדייק הרב שאר ישוב (תורה שבע"פ מעמ' נד).

ולענ"ד אין הכרח בזה, שכן כוונת התוס' שלכל מצווה יש זמן חינוך אחר, ואפשר שחלק מהחינוכים יהיו מהתורה וחלק מדרבנן וחלק אף לא מדרבנן.

אות טז – דינים העולים מהסימן

מסקנא דמילתא:

א. מעת שהקטן יודע לדבר על בוריו יש לאביו לחנכו ללימוד תורה ולמצוות קריאת שמע. וישנה מעלה בלהתחיל כבר מזמן שהתינוק מתחיל לדבר.

ב. החינוך ללימוד תורה הוא ללמדו תורה ציווה לנו וגו', ולאט לאט יוסיף ללמדו עוד פסוקים, מבלי להכביד על הקטן.

ג. בכלל הלימוד תורה לקטנים יש ללמדם לדבר בלשון הקודש כדי שיבינו את התורה, וכן ללמדם אותיות, ניקוד וקריאה.

ד. בחינוך למצוות ק"ש יש ללמד את התינוק לומר פסוק שמע ישראל וגו', וא"צ להקפיד על זמני ק"ש.

ה. חכמים אמרו שעל פי רוב בגיל ג' שנים הקטן מגיע לחינוך זה. אבל עיקר הדבר הוא מעת שהקטן יודע לדבר לפי כוחו, אם קודם לכן או אחרי כן.

ו. אין חינוך זה חובה אף לא מדרבנן, אלא הוא הדרכה טובה, כדי להרגיל הקטנים בתורה ובמצוות.

ז. חינוך זה מוטל רק על האב, ולא על האם או שאר אדם.

סימן ב – מנהג החלאקה

אות א – מקור מנהג החלאקה

בסימן הקודם התבאר שבעת שהקטן יודע לדבר יש לאב להתחיל לחנכו לתורה ולשמע. וכן התבאר שחינוך זה הוא על פי רוב בגיל ג"ש.

ישנו מנהג שנהגו רבים לעשות בעת שהילד מגיע לחינוך הזה, והוא נקרא מנהג החלאקה. והוא שממתינים מלספר את הקטן שנולד כמה שנים, וכשמספרים אותו בפעם הראשונה עושים שמחה.

מנהג זה לא הוזכר בגמ' ובראשונים, ואף לא בשו"ע. ואדרבה מהגמ' ומהראשונים משמע שהיו מספרים אף קטנים ביותר, עי' במו"ק יד. לגבי קטן הנולד במועד, ובראשונים שם, ובשטמ"ק (נדרימ ל: בד"ה פסקא), וכבר ביאר זאת בס' שרשי מנהג אשכנז (ח"ג מעמ' 253, ע"ש).

ומ"מ המנהג הוזכר בספרי הרדב"ז (ח"ב סימן תרח), האר"י (שער הכוונות, עניין ספירת העומר, דרוש יב, דף פז:), ובעוד הרבה ספרי אחרונים מתקופת הרדב"ז והאר"י עד ימינו, והביאום בספרים נטעי גבריאל (תגלחת הילדים), שרשי מנהג אשכנז (שם) ועולם כמנהגו נוהג (מעמ' 45).

מנהג זה נהגו בעיקר הספרדים והתימנים, אולם הוא התפשט גם לחלק מהאשכנזים (בעיקר קהילות החסידיים), אך שאר האשכנזים לא נהגו מנהג זה²¹.

למנהג זה הובאו כמה טעמים, וכדלקמן.

²¹ עי' בס' שרשי מנהג אשכנז שהביא רשימה של פוסקים ספרדים, תימנים וחסידיים שכתבו מנהג זה, ושכתב שבאשכנז לא נהגו כן.

אות ב – המנהג כדי להבדיל בין ישראל לגוים

טעם א: איתא במדבר רבה (פר' י סימן א): "ואבדיל אתכם מן העמים וכו' א"ר לוי כל מעשיהם של ישראל מובדלים מן אוה"ע בחרישתם בזריעתם וכו' ובתגלחתם ובמנינם וכו' ובתגלחתם 'ופאת זקנם לא יגלחו' וכו'". הרי שישראל מובדלים מן הגוים בתגלחתם.

ואכן במדרש רבה על שה"ש (פ"ג, עה"פ צאנה וראנה) ועל איכה (פ"ב סימן יז) כתוב: "צאנה וראנה בנות ציון, בנים המצויינים לי בתגלחת במילה ובציצית". א"כ ישראל מצויינים בג' דברים, ואחד מהם הוא בתגלחתם²².

וכן בדברים רבה (ואתחנן סימן יח) אמרי': "הלכה אדם מישראל מהו שיהא לו להקיף פאת ראשו, כך שנו חכמים אלו דברים האסורים מפני דרכי האמורי'".

הרי לנו שאחד הסימני היכר של ישראל מהגוים הוא תגלחתם²³, וכפי שבתורה מצוות הקפת הראש/ והשחתת הזקן נסמכה למצוות חוקות הגוים (זולל וסובא, מנחש, מעונן וכתובת קעקע). ומעין רמז לדבר: "הן עשיו אחי איש שעיר, ואנכי איש חלק" (בראשית כז, י"א).

ואכן הרמב"ם (הלכות ע"ז ריש פרק יב, ובמורה נבוכים ח"ג פרק לז) והחננוך (מצוה רנא) כתבו שעניין מצוות הקפת הראש הוא להתרחק ממנהג העובדי ע"ז בתגלחתם.

²² אולם במדבר רבה (פר' יב סימן ח) דרשו זאת רק על מילה, ולא על ציצית ותגלחת.

²³ וע"ע בס' עולם כמנהגו נוהג (עמ' 45 הע' 9) שהביא עוד מקורות לזה.

ובדיני חוקות הגוים, כתב השו"ע (יו"ד סימן קעח ס"א): "ולא יגדל ציצית ראשו כמו ציצית ראשם, ולא יגלח מהצדדים ויניח השיער באמצע, ולא יגלח השיער מכנגד פניו מאוזן לאוזן ויניח הפרע".

הרי שיש הרבה הקפדות בתגלחת כדי להיבדל מהגוים. לא לעשות בלורית, לא להקיף הראש ולא להאריך שיער הרבה.²⁴

לאור כל זאת, ניתן לומר שהשמחה בתגלחת הא' היא מפני שאז הקטן ניכר בהיותו ישראל ומובדל מהגוים.

וכ"כ טעם זה המהר"ם בריסק (ח"ב סימן צז), הדברי יציב (חיו"ד סימן קלג אות ז), החודש בחודשו (מובא בהקדמה של הנטעי גבריאלי, שם), ספר המטעמים (ערך שערות אות א), המספר הסופר (ח"ב סו"ס מט) והנטעתיך שורק (לר' שלמה סוקניק, אות ו).

ובס' מספר הסופר הוסיף שניתן קצת לדקדק זאת מהמדרש הנ"ל, שכתב המדרש שבנ"י מצויינים במילה בתגלחת ובציצית, ולכאן ק' למה לא נקטו ג"כ תפילין (וכגמ' במנ' מג.). אלא שהמדרש מיירי (גם) בקטנים שאינם מניחים תפילין, ובכל זאת הם מצויינים במילה בתגלחת ובציצית. וממילא אם בתגלחת הא' שמים לקטן ציצית, הרי שהוא בהיכר ישראל גמור, ובוודאי שיש לשמוח בזה.

לפי טעם זה מובן הטעם שמחכים עד ג"ש כדי לספרו. שכן מכיון שהקטן יודע לדבר בגיל זה ומתחילים לחנכו לתורה, לכך יש לנו להבליט שהוא יהודי ולא גוי. שכן התורה מיוחדת לעם ישראל, ואין מלמדים תורה לגוים (עי' בהלכות מלכים לרמב"ם, פ"י).

ובס' המטעמים (שם) הוסיף שמכיון שבגיל זה מקדישים את הקטן לתורה, לכן יש להקדישו ג"כ בהיכר חיצוני (בשערותיו, ע"ש)²⁵.

²⁴ זוהי הכוונה בלא יגדל ציצית ראשו כציצית ראשם, כך פירשו רוב האחרונים, וכן מתבאר מהרמב"ם בס' המצוות (מצוה ל"ת ל), ודלא כביאור הב"י.

ובחודש בחודשו (שם) הוסיף שההיכר החיצוני לעם ישראל הוא יפה רק אם יש גם יופי פנימי (של תורה), אך אם נעשה לקטן היכר לישראל קודם שמתחיל ללמוד תורה, הרי זה דומה לאדם שוטה הלבוש בבגדים יקרים, שהבגדים לא רק שאינם מכבדים אותו, אלא הם אף מבזים אותו. ולפיכך יש להמתין עם התספורת עד שיתחיל הקטן ללמוד תורה ולקיים מצוות.

ונר' שיש עוד להטעים, שעליונות האדם משאר הנבראים היא בהיותו מדבר, ולכן כל עוד אין הקטן יודע לדבר ואינו ניכר שהוא אדם, אינו מן הראוי לעשות לו סימן שיהיה ניכר שהוא ישראל.

²⁵ ואולי כוונתו שזה כמו בהמה שהקדישוה לשמים, ששמים לה היכר חיצוני כדי שידעו לא להשתמש בה לשימוש חול.

אות ג – המנהג כדי לקיים מצוות לא תקיפו

טעם ב: כתב המוהרי"ל (מובא בס' עולם כמנהגו נוהג, עמ' 67): "והעניין של שמחה הוא מנהג של א"י שמחנכין אותו במצוה להיות לו פאת הראש".

משמע מדבריו שעניין השמחה הוא חינוך למצוות הקפת הראש.

וכ"כ המשנת חסידים השלם (ח"ג אייר - סיון), הנחפה בכסף (ח"ב, דף יח.), הפעולת צדיק (הר' יחיא צאלח, ח"ג סימן רל), הכתר שם טוב (לר' שם טוב גאגין, עמ' תקצא), האוצר דינים ומנהגים (ערך שער), החיי הלוי (ח"ד סימן קיא), הערוגת הבושם (חאו"ח סימן רי) והנטעתך שורק (שם אות ד).

וטעמם הוא שהיות והאב מחנך את בנו לתורה, לכך יחנכהו ג"כ למצוות לא תקיפו.

והוסיף הדברי יציב (שם אות ד) שמכיון שמצוה זו היא מצילה ממוות (עי' בנזיר נז): לכך יש יותר להישמר מלקיימה. עוד כתב שמכיון שהמצוה לקטן היא מדרבנן, לכן יש לשמוח שמלמד את בנו להאמין בתורה שבע"פ.

ולענ"ד יש לתמוה הרבה על טעם זה:

א. מדברי האר"י והרדב"ז אין שום רמז למצוות הקפת הראש. והרי ר' חיים ויטאל כתב: "ושם גילחו את ראשו כמנהג הידוע", ואם עיקר הדבר זה השארת הפאות, היה לו לכתוב זאת²⁶. וכע"ז הקשה בס' עולם כמנהגו נוהג (שם).

²⁶ כגון שיכתוב 'ושם גילחו ראשו והשאירו פאותיו'.

ב. במדרשים שהבאנו למעלה (אות ב) התבאר שהתגלחת היא סימן היכר של ישראל, והפס' שהובא במדרש הוא 'ופאת זקנן לא יגלחו', א"כ עיקר ההיכר של ישראל הוא דווקא בזקנם, ולא בפאותיהם.

וממילא אם באנו לעשות שמחה, היה לנו לעשות בעת שמספרים את השערות שבמקום הזקן ומשאירים הזקן, ולא כשמספרים ומשאירים הפאות. והרי לקטנים כ"כ אין כלל זקן²⁷.

ג. כפי שהתבאר בסימן א, חינוך הקטנים הוא כאשר הקטן יודע לעשות את הפעולה של המצוה, אזי יש לנו לחנכו לעשותה. ולכך כשהקטן יודע לדבר מחנכים אותו לדבר תורה, כשיודע להתעטף מחנכים אותו להתעטף בציצית, וכן בשאר דברים.

והרי קטנים בגיל ג"ש, אינם יודעים ומבינים כלל לא להקיף פאת ראשם. ואין כלל חינוך במה שמשאיר להם את הפאה. וזה דומה לאב ששם ציצית על בנו הקטן ביותר, שאין הבן יודע להתעטף ולא מבין העניין כלל, שאין כאן צד של חינוך. וכן הקשה הרב נתן בנימין בלויא (המאור, שנה יט קונ' ד, תיא מעמ' 28).

והר' בצלאל לנדאו (זכור לאברהם, תשנ"ג, מעמ' תקב) כתב לתרץ שזה על דרך היושב ולא עבר עבירה נותנים לו שכרו כעושה מצוה (מכות כג:). אולם תירוץ זה אינו מובן, שכן מה חינוך יש כאן, וכי השמחה היא על זה שיש לקטן שכר.

ד. אם השמחה היתה משום מצוות הקפת הראש (ולא בעי' שהקטן יידע לעשות הפעולה), א"כ היה לנו לעשותה כשיש לקטן שיער מספיק בכדי לקיים מצוות הקפה.

והרי גדר זה יכול להיות אף בקטנים ביותר, ולעיתים מתקיים רק בקטנים בני ד' או ה' שנים. והיאך תלו את הדבר בחינוך לתורה,

²⁷ הפעולת צדיק כתב שהחינוך הוא לזקן ולפאות, אך נר' תמוה לומר שיש חינוך להשארת הזקן בקטנים כ"כ, שאין להם כלל זקן.

שלכאו' אין לזה שייכות. והדבר דומה לקטן בן ב' שנים שיודע להתעטף, אבל אינו יודע לדבר. וכי נמתין מלחכנו בציצית מכיון שאינו יודע לדבר ועדיין לא התחנך לתורה. וכע"ז הקשה הרב נתן בלויא (שם).

ה. יש עוד לתמוה, שכן חינוך שייך דווקא למצוות עשה, ולא למצוות לא תעשה. ע"י בס' פתח הלכה (משפט הנער, לר' יחיאל מתתיהו, פ"ג מעמ' סו) שהביא הרבה ראשונים שכתבו כן.

ואף הרמב"ם (פי"ז מהל' מאכלות אסורות) רק כתב שיש לגעור בקטן כשבא לעשות איסור, אך א"צ לחנכו וללמדו מראש לא לעשות כן, וע"ע בחי' הגרי"ז (סטנסיל, מש"כ בעניין חינוך הקטנים). וכ"כ להקשות בהלכות ומנהגים השלם (פי"ט הע' ד) ובקובץ אהל שרה-לאה (מעמ' שפד).

וע"ע בגור אריה (פרשת ויגש, בד"ה זו דינה, לקראת סופו) שמשמע שיש קצת גריעותא להקפיד על לא תעשה מי שלא נצטווה, ע"ש²⁸.

ו. המצווה לא תקיפו לקטנים היא מדרבנן. לפיכך תמוה לומר שעל קיום שאר מצוות מהתורה לא עושים שמחה, ורק על קיום מצווה מדרבנן זו שמחים כ"כ. ומש"כ הדברי יציב ליישב נר' דחוק, וכע"ז הקשה הרב נתן בלויא (שם).

ז. בשם הגרי"ז מובא (בס' שרשי מנהג אשכנז, ח"ג עמ' 258) שהקשה על הטעם הזה, שכן היות ואם לא היינו עושים תספורת לא היה איסור לא תקיף, א"כ אם עשינו תספורת בלי להקיף אינו נחשב קיום מצוה. שרק אם היה עומד לעבור איסור לא תקיף, ונמנע וסיפר בלי להקיף מקיים את המצווה.

²⁸ הוא כתב שיעקב לא נצטווה לא לישא ב' אחיות, ומכיון שהוא לא נצטווה גם לא שייך גדול המצווה ועושה וכו', שבמצוות לא תעשה אין עניין לקיים מי שאינו מחוייב בהן, ואולי אף גריעותא איכא, ע"ש באריכות.

ודומה הדבר למי שיש לו בגד צמר, וא' פרם לו חלק מהבגד, והלה תפרו בצמר בחזרה. וכי נאמר שקיים מצוות שעטנז בזה שכשתפרו לא תפר עם פשתן.

ח. עי' בקובץ אהלה של תורה (קובץ 12, מעמ' מט) שהרב יוסף שימל האריך לבאר שרק אם יש חיסרון בחפצא של המצווה יש להקפיד לחנך את הקטן, אך אם אין חיסרון בחפצא של המצווה הרי שא"צ לחנך שהקטן יקיים את כל פרטי המצווה.

והרי בתספורת שאינה כדינה אין בעיה בחפצא, אלא רק בפעולת התספורת. וכשם שניתן לחנך את התינוק במצוות לולב שאול שאין התינוק מקיים מצווה כלל, כך גם בתספורת שהיא בגברא אין בעיה אם אינו מחנך בזה. ויש לתרץ קושיה זו.

ט. עוד הקשה הרב נתן בלויא (שם) שע"פ הנסתר אין ראוי לגדל שיער, ולכן מן הראוי להסיר את השיער בהקדם האפשרי ולא להמתין²⁹.

ומפני כל הקושיות הללו, היה נר' לי לומר שהאחרונים שכתבו שהשמחה היא משום מצוות לא תקיפו, אין כוונתם שזה טעם השמחה, אלא כוונתם שיהיה טעם השמחה מה שיהיה, מ"מ יש להוסיף לטעם השמחה את שמחת קיום מצוות לא תקיפו, אע"פ זשאינו עיקר. וכ"כ בס' עולם כמנהגו נוהג (שם).

ומ"מ מחלק מהאחרונים מבואר בהדיא שהם סוברים שמצוות לא תקיפו היא הטעם העיקרי לשמחה זו, ולדבריהם יקשה מה שכתבנו למעלה.

²⁹ בשלמא לטעם הא' אין פה קושיא, שכן יש גריעותא אם עושים לקטן היכר של ישראל כל עוד האדם לא מתחיל ללמוד תורה. אך לטעם זה ק', שמכיון שאין הפסד בלקיים מצוה מוקדם, א"כ אין לנו לאחר קיומה אם לפי הנסתר יש הפסד בזה.

אות ד – המנהג כדי להפסיק האבלות על שכחת התורה

טעם ג: הרב נתן בלויא (שם) כתב שהתינוק כשנולד הוא אֵבֵל על ששכח את תורתו שלמד אצל אימו, ומטעם זה כתב הדרישה (יו"ד סו"ס רסד) בשם הרש"ל שעושים 'שלום זכר' לתינוק.

וכתב שמסתבר שכל עוד הקטן לא מתחיל ללמוד תורה הרי שהוא עדיין נשאר באבלותו, ולכך אין הוא מספר את שערו. אולם כשהקטן יודע לדבר ומתחיל ללמוד תורה, הרי שאז מפסיק הוא את האבלות ומספרים אותו.

והוסיף שלכן רבים (וכן נהג האר"י ז"ל) נוהגים לעשות את התספורת הא' בלג' בעומר, שהרי בלג' בעומר מפסיקים את האבלות על מות תלמידי ר"ע, והאבלות היא על הפסקת התורה, ודומה היא לאבלות התינוק. ע"ש שהאריך עוד בזה.

ולענ"ד אע"פ שטעם יפה זה, מ"מ אינו עיקר. שכן אף לגבי 'שלום זכר', אין הטעם שכתב הרש"ל הטעם העיקרי, וכפי שהתבאר בקונ' זריזין מקדימין למילה (במאמר שלום זכר, אות ב).

וכן נשמע רחוק שהקטן נשאר כמה שנים באבלות ולכך מאריך שערו (ובפרט שאין אבלות לקטן). וקרוב לומר שאף הרש"ל לא התכוון לומר שהתינוק אבל ממש, אלא כוונתו שאנשים באים לבקר ולנחם את התינוק על שכחת התורה כדרך שמנחמים אבלים, אך התינוק עצמו אינו באבלות כלל. ובפרט שאין שום מקור לדברי הרש"ל, והבו דלא לוסיף עלה.

ומ"מ אפשר להוסיף טעם זה לטעמים אחרים על דרך יגדיל תורה ויאדיר.

אות ה – המנהג כדי לבטל את הגאווה

טעם ד: שנינו בסוטה (ט:): "אבשלום נתגאה בשערו לפיכך נתלה בשערו". ועוד אמרי' בנזיר (ד:) שמעון הצדיק שאל אדם א' מפני מה השחית את שערו הנאה, וא"ל משום שכשראה את עצמו פחז עליו יצרו וכו'".

הרי שאריכות שיער יכול לגרום לגאווה ולעבירה³⁰, ולפיכך כתב המהר"ם בריסק (שם) והביאו בנטעתך שורק (שם) שמכיון שהתינוק מתחיל ללמוד תורה לכך יש להסיר לו את ריבוי השיער למנועו מהגאווה, שלתורה צריך ענווה, עי' תענית (ז.).

ויש להקשות על טעם זה:

א. אין משמע שריבוי השיער מצד עצמו הוא הגורם לגאווה, אלא אם השיער יפה ומשתדלים לייפות אותו אזי יש לחוש שיתגאה ביופיו, כן נר' מהגמרות הנ"ל.

ואכן ישנם אנשים שריבוי השיער יפה להם, וישנם כאלו שמיעוט שיער יפה להם, ולהם אפשר שאדרבה עדיף שלא ימעטו את שיערם כ"כ (כל שלא עובר משום חוקות הגוים).

וראיה לזה יש לראות מנזיר שנצטווה לא לגלח שיער ראשו, וביאר החינוך (מצוה שעד) שגידול שיער גורם להכנעה, א"כ מבואר שאדרבה לעיתים אריכות שיער מעולה יותר.

ב. בקטנים כ"כ אין שייך לומר שיבואו להתגאות בשערם, שאין להם הבנה בזה.

³⁰ ע"ע בס' מנהגי ישראל (ח"ח מעמ' יג) שכתב שהשיער מראה על כוח וגזיזתו מראה על חולשה, וכמו אצל שמשון.

ג. אף אם נאמר שיש ענווה בהורדת ריבוי השיער, מ"מ לא מובן מה יש לשמוח בזה.

ד. ק' לומר שנשאיר לתינוק שיער כמה שנים ונגרום לו לקנות בליבו את מידת הגאווה עד שיבוא ללמוד תורה. שאם ריבוי השיער גורם לגאווה, מיד היה לנו לשרש הגאווה ולהוריד ריבוי השיער.

ויש עוד כמה גמגומים על טעם זה.

הלכך נר' שאף המהר"ם בריסק לא כתב טעם זה אלא על דרך יגדיל תורה ויאדיר.

הספריית לייבוויץ - leblibrary.co.il

אות ו – טעמים על דרך הנסתר

טעם ה: אפשר עוד ליתן טעם, שכן עד שהקטן לא מתחיל ללמוד תורה, אין כ"כ ביטוי להיותו זכר ולא נקבה.³¹

אולם כשהבן מתחיל ללמוד תורה הרי שאז מתחיל להיות ניכר ההבדל בינו לבין הנשים, שכן אישה פטורה מלימוד תורה (פ"א מהל' ת"ת לרמב"ם). ואף איננה בכלל החינוך לתורה ולשמע (עי' בהלכות ת"ת פ"א, ולעיל בסימן א אות יד).

ולפי' מספרים אותו כדרך הזכרים, ולא כדרך הנשים להאריך שערן. שאריכות שיער סימן נשים הוא, וכפי שכתב בס' היובל לר' אלכסנדר ב"ר זאב הכהן (עמ' 12).

ובס' שרשי מנהג אשכנז (ח"ב עמ' 509) כתב שהיו קהילות שהיו מלבישים את הקטנים בבגדי ילדות עד שהיה מתחיל להתחנך לתורה, ואז היו שמים לו מכנסיים וציצית כדרך הזכרים.

ואף בס' לא תקיפו (עמ' קלב) כתב כעין זה.

ומ"מ נר' שאף שטעם יפה הוא, מ"מ אין טעם זה עומד בפני עצמו, אלא הוא המשך לטעם הא', שמספרים את התינוק כדי שיהיה ניכר שהוא ישראלי, וכן שיהיה ניכר שהוא זכר.

טעם ו: עוד נר' לומר, שבברית המילה מסירים את הערלה מהמילה, וכעת שהתינוק מתחיל להתחנך לתורה ולשמע, יש להסיר את אריכות השיער שדומה לעורלת הראש, ומפני שאז התינוק מתחיל להשתמש במוחו.³²

³¹ חוץ ממצוות מילה, אך אפשר שאשה כמהולה דמיה (עי' ע"ז כז.).

³² בלימוד תורה ובהכרת הבורא (מצוות שמע ישראל).

דמיון זה מצינו במדרש תנחומא (מובא בסימן א אות א) שלמדו ממצוות ערלה באילנות לחינוך הקטן לתורה. ואם נמשיך את הדמיון נאמר שאף עלינו להסיר את הערלות של התינוק בגיל ג"ש כדי שאח"כ יגדל בקדושה.

וטעם זה הולך לפי כמה ספרים שכתבו שעל דרך הנסתר אריכות השיער אינה בקדושה (ואולי זוהי כוונת המהר"ם בריסק, לעיל אות ה).

ד"ר מספריית לייבוויץ - leblibrary.co.il

אות ז – סיכום הטעמים

סוף דבר, נר' שעיקר הטעם לשמחה הזאת הוא משום שבתגלחת הקטן ניכר היותו ישראל ומופרש מעובדי ע"ז, שהתגלחת הינה א' מסימני ההיכר של ישראל, וכפי שהתבאר לעיל באות ב.

ובעת התספורת יש להקפיד לא להקיף את פאות הראש, ולקיים את מצוות 'לא תקיפו פאת ראשכם', שלמרות שאין עיקר טעם השמחה משום קיום מצווה זו, מ"מ היות וי"א שמקיימים מצווה זאת, לכן ראוי לכוון לקיימה.

אות ח – הסתייגויות מהמנהג

כפי שכתבנו לעיל באות א, המנהג היה נהוג אצל הספרדים ואצל חלק מהאשכנזים, אך רוב האשכנזים לא נהגו מנהג זה. ואף מצאנו כמה הסתייגויות למנהג זה:

א. בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ב סימן ה) כתב בשם הגרי"ז שאין שורש למנהג זה.

ונר' שאין פה קושיא, שכן אע"פ שמעיקר הדין מותר לספר מיד כשהתינוק נולד, מ"מ המנהג החל לפני כ - 400 שנה, והונהג ע"פ גדולים וחכמים, ומכוח זה יש לנהוג.

והדבר דומה לכיסוי הראש לגברים, שלמרות שמעיקר הדין מותר ללכת בגילוי הראש, כפי שמוכח מהגמ' ומהראשונים (התבאר באריכות בקונ' כיסוי הראש לגברים), מ"מ בימינו רובא דרובא של השומרים תורה מקפידים מאוד על מנהג זה. וזה מנהג טוב וראוי לכו"ע.

ואם כוונת הגרי"ז לומר שאין טעם למנהג זה, הרי שלעיל באותיות ב - ו הבאנו ו' טעמים שנאמרו על מנהג זה.

אולם נר' שהגרי"ז שמע רק על הטעם הב' (שהובא באות ג), ומכיון שהוא דחה אותו (והובא דחייתו, שם) לכך הוא סבר שנפל הטעם נפל הדבר. ולא היא, שאף אם נדחה טעם זה, מ"מ יש עוד כמה טעמים. ואף אנו כתבנו שהעיקר הוא הטעם הא', ויש לו סייעתא ממדרשים.

ב. המנהג מלהמתין מלספר את הקטנים ואח"כ לעשות שמחה כשמשפירים אותם היה נהוג גם אצל אוה"ע.

ע"י בס' שרשי מנהג אשכנז (ח"ג, שם), שכתב שיש עמים באסיה, בצפון אפריקה ובדרום אמריקה שהיו נוהגים כן (ע"ש במקורותיו). ובילקוט התספורת (פ"א הע' 8) כתב שכן מנהג האינדיאנים בפרו. ובס' עולם כמנהגו נוהג (שם) כתב שכן נוהגים המוסלמים, וכתב שכנראה מהם הגיע המנהג ליהודי ספרד.

והראב"ד (על הספרא) כתב שהיה דרכם של הגוים לגדל שערם שנה או שנתיים ואז לגלח וליתן הדמים לע"ז, וזה מזכיר מאוד את מנהג החלאקה (אף שהראב"ד לא מיירי דווקא בקטנים).

ולכך כתב בס' שרשי מנהג אשכנז שאפשר שיהודי אשכנז נמנעו ממנהג זה משום חשש לחוקות הגוים.

והנה לאסור משום חוקות הגוים אין נר' כלל ומכמה טעמים:

א. יש טעם למנהג זה, כפי שראינו לעיל. והרי בקונ' כיסוי הראש לגברים התבאר באריכות שבדבר שיש בו טעם אין לאסור משום חוקות הגוים.

ב. בס' מנהג ישראל (לר' דניאל שפרבר, ח"ח מעמ' יג) כתב שמנהג זה דומה למנהג כיסוי פני הכלה, ולשבירת הכוס בחתונה. שהם נלקחו ממנהגי הגוים, ועמ"י אימצו אותם בטעמים חדשים ונכונים, שאין בזה משום חוקות הגוים.

ב. ההימנעות מלהסתפר היא בשב ווא"ת, וע"י בנספחים בקונ' כיסוי הראש לגברים שהתבאר שלהרבה פוסקים אין איסור בחוקותיהם לא תלכו בכה"ג (ומה שאח"כ מספרים אין איסור בזה, שכן בלא"ה צריכים לספר את התינוק).

ג. בנטעי גבריאל (שם, במבוא) כתב שהגוים מספרים עצמם בהקפת הראש, ואנו מספרים בדווקא בלי להקיף הראש. א"כ נמצא שאין אנו לומדים מהם.

יש עוד כמה צדדים לדחות שאין כאן איסור, אך נר' שא"צ לכותבם, שהרי לא מצאנו אף פוסק שכתב לאסור מנהג זה משום חוקות הגוים. ומנגד מצאנו רבים וגדולים שנהגו כן במשך מאות שנים, ובוודאי ובוודאי שאין כאן אף צד קטן של איסור, חלילה. וכפי שכתב הרא"ש (כלל נה סימן י) לגבי מנהג שהתפשט. ועי' באריכות במבוא למנהגי החיד"א בעניין מנהג שאינו ברור הלכתית.

מסקנא דמלתא, אין שום צד של איסור במנהג החלאקה, ובאשכנז לא נהגוהו לא משום חשש איסור (ונר' שהם נהגו במנהג הבאת מפה לבית הכנסת בתור מנהג מקביל למנהג החלאקה, הובא מנהג זה לקמן בסימן ג אות ב).

אות ט – המנהג אינו חובה אלא הדרכה טובה

יש לברר אם יש צד חיוב במנהג זה, ומהו.

הנה באות א התבאר שמדינא מותר לספר את הקטנים מיד כשנולדו, ושכן מוכח מהגמ', מהראשונים ומהשו"ע.

אלא שלפני כ - 400 התחיל המנהג להמתין מלספר את הקטנים כמה שנים, ואז כשמספרים עושים שמחה. מנהג זה נהוג עד ימינו אצל הספרדים וחלק מהאשכנזים.

ובאות ח התבאר שאף מי שלא נהג במנהג זה, מ"מ אין הטעם משום שחשש לאיסור.

והיות והמנהג לא מתנגד להל', הרי דאמרי' בפס' נ: (וכעי"ז בחולין צג:): שיש לקיים המנהגים משום שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך, וכ"פ היראים (סימן קכח).

ובמדרש משלי רבתי (פרק כב אות ח) אמרי' אל תסג גבול עולם אשר עשו אבותיך, אם ראית מנהג שנהגו אבות אל תשנה אותם וכו'.³³ וכ"כ בס' החסידים (סימן קיד) והטור (חו"מ סו"ס שסח).

וע"ע ברש"י (ברכות נד. בד"ה ואו') ובמאירי (ברכות נב. בד"ה שכר, ובהקדמתו למגן אבות) שלמדו זאת מפס' ואל תבוז כי זקנה אמך.³⁴ וע"ע במבוא למנהגי החיד"א, באור לישראל (אלול תשנ"ב, מעמ' קנב) ובשבילי המנהג (ח"ב מעמ' רצה) שהאריכו בזה.

³³ וע"ש שקצת משמע שדווקא בג' אבות מדובר, אך מס' החסידים מתבאר שלא הבין כן.

³⁴ המאירי כתב שכן הוא בירו', אך אינו בירו' שלפנינו, ועי' בירו' בברכות (פ"ט, ה"ה).

א"כ יש חובה לקיים המנהגים, ואף אם המנהג נר' קצת תמוה ולא מובן, מ"מ יש לתרצו ולקיימו, וכפי שכתב המהר"ם פדווא, ועי' במבוא למנהגי החיד"א (אותיות טו - יד) שהביאו והאריך בזה.

ומ"מ לעד"ן שלמרות שמנהג יפה הוא, מ"מ אין כ"כ חובה לקיימו. שכן המנהג הזה בנוי ומיוסד על הדרכת חז"ל להתחיל את החינוך לתורה ולשמע כשהתינוק יודע לדבר, והרי החינוך לתורה ולשמע הוא אינו חיוב אף לא מדרבנן, אלא הוא רק עצה והדרכה טובה (התבאר באריכות בסימן א אות טו). וממילא אף המנהגים הבנויים על הדרכת חז"ל זו לא יהיו יותר מאשר עצה והדרכה טובה. שהם באו כדי לחזק ולפאר את הדרכת חז"ל.

והיות והמנהג אינו בתורת חיוב, אלא רק על דרך עצה והדרכה טובה, א"כ אין חילוק בין אשכנזים לספרדים בעניין מנהג זה. שלשניהם מנהג זה ראוי לקיימו בתור עצה והדרכה טובה ואין הוא חובה. ואע"פ שהספרדים נהגוהו והאשכנזים (רובם) לא נהגוהו, מ"מ היות ואינו חובה אין לחלק בין האנשים. כן נלע"ד.

אות י – גיל המנהג

כעת יש לברר את גיל המנהג הזה.

ישנם כמה מנהגים עיקריים בעניין גיל המנהג:

שיטה א: בן שנתיים. בשו"ת חיי הלוי (ח"ד סימן קיא) כתב שמנהג סקווירא לספר את התינוקות בגיל ב' שנים. ועי' בס' נטעי גבריא (שם פ"ב הע' ב) ובס' שרשי מנהג אשכנז (שם) שכתבו עוד כמה מקומות שנהגו לעשות בגיל זה.

וכתב הרב בצלאל לנדאו (שם) שטעמם מפני שבגיל זה גומלים את התינוקות וכדמצינו שאברהם גמל את יצחק, וחנה גמלה את שמואל בגיל זה.

ואכן בסימן א אות ו כתבנו כמה מדרשים ודעות בפוסקים שמגיל זה יש מעלה ללמד התינוק תורה, ע"ש.

שיטה ב: בן ג' שנים. הדברי יציב (חיו"ד סימן קלג) כתב שיש לעשות מנהג זה בגיל ג"ש.

וכ"כ החודש בחודשו (מובא בהקדמה לנטעי גבריא, שם), השערי הלכה ומנהג (ח"ב סימן צור), האפרקסתא דעניא (ח"א סימן קסא), הערוגת הבושם (שם), וע"ע בנטעי גבריא (פ"ב ס"ב), בילקוט התספורת (פ"ג הע' 9) ובס' שרשי מנהג אשכנז (שם) שהביאו רשימה ארוכה של אחרונים שכתבו כן.

והיסוד לגיל זה הוא מפני שמגיל זה הקטן יודע לדבר ויש לחנכו לתורה, וכ"כ הערוגת הבושם והאפרקסתא דעניא. ואכן בסימן א (אותיות ז, ט) התבאר שהעיקר הוא שבעת שהתינוק יודע לדבר יש לחנכו לתורה, וע"פ רוב זה בגיל ג"ש.

עוד הוסיף החודש בחודשו שזה הגיל המתאים ביותר למצוות האמונה³⁵.

שיטה ג: בגיל ד' או ה' שנים. בכתר שם טוב (עמ' תקצא) כתב שבא"י המנהג לספר הקטנים בגיל ד' שנים, וכ"כ הר בצלאל לנדאו (שם) שכן המנהג ביהודי הודו. ובשלחן גבוה (סימן תקלא ס"ק יג) כתב מעשה שגילחו בן ה' שנים.

ובהערה לכתר שם טוב כתב שהטעם לגיל זה הוא ממדרש תנחומא (התבאר באריכות לעיל סימן א אות א) שבשנה הרביעית מקדישו לתורה. ואכן בסימן א (אות ח) הבאנו כמה פוסקים שכתבו שזמן התחלת החינוך לתורה הוא בגיל ד' שנים.

ואכן ג' שיטות אלו תואמות לג' הדעות שהובאו לעיל בסימן א (אותיות ו - ט) לגבי הגיל לחינוך לתורה ולשמע. ולפי' נר' שכשם שהעלנו שם שהעיקר הוא שגיל החינוך הוא בעת שהקטן יודע לדבר וע"פ רוב הוא בגיל ג"ש.

לכן נר' שמי שיש לו מנהג מיוחד בזה שילך אחריו, ומי שאין לו מנהג ראוי שיעשה בגיל ג"ש אם התינוק יודע לדבר, שכן דעת רוב הפוסקים, וכן העיקר, וכפי שהתבאר שם.

אך אם אין התינוק יודע לדבר, נר' שימתין מלספרו עד שיידע לדבר ויתחילו בחינוכו לתורה.

³⁵ כשם שאברהם אבינו הכיר בוראו בגיל זה, לפי חלק מהדעות (הובא בסימן א אות ז).

אות יא – הקדמת או איחור המנהג

בשול"ת ערוגת הבושם (שם) כתב שהואיל וזמן התחלת הלימוד הוא בגיל ג"ש, לכך אין להקדים כלל את התספורת קודם לכן. וכ"כ האפרקסתא דעניא (שם), המהר"ם בריסק (ח"ב סימן צח) השערי הלכה ומנהג (שם), התשובות והנהגות (ח"ב סימן רמו) ועוד כמה אחרונים, עי' בנטעי גבריאל (שם פ"ב הע' ג) ובמנהג ישראל תורה (ח"ב הלכות ימי העומר, אות טז).

ולגבי איחור התספורת, כתב האפרקסתא דעניא (שם) שמאותו טעם גם אין לאחר התספורת, וכ"כ המהר"ם בריסק (שם).

ומ"מ לדבר מצוה ולקיים את התספורת ברוב עם מותר לאחר, כמש"כ בהדיא הגן המלך (סימן סב) שמותר לאחר בשביל לעשות את התספורת בחול המועד ברוב עם, והובאו דבריו בשערי תשובה (או"ח תקלא ס"ק ז) בשלחן גובה (שם) ובעוד אחרונים.

ואע"ג שלכאו' היה להקשות והרי זריזין מקימין למצוות עדיף על ברוב עם, וכדמשמע בר"ה בדף לב: וכפי שהתבאר באריכות בקונ' זריזין מקדימין למילה (סעיף ז, וע"ש בראיות). מ"מ נר' שאין פה קושיא, שכן מנהג החלאקה אינו מצוה אלא שמחה, ולגבי שמחה בוודאי שיותר שמחה יש ברוב עם מאשר בזמנה, שלפי רוב העם תרבה השמחה.³⁶

והנה לגבי איחור החלאקה, בשערי הלכה ומנהג (שם) כתב שניתן לאחר מעט, וכ"כ הנטעי גבריאל (שם הע' ב) בשם כמה מנהגים (פולין, ליטא וגור).

³⁶ ואף אם נאמר שמקיים מצוות לא תקיף, מ"מ אין המצווה מוטלת על האדם שנאמר שאין לו לאחר, עי' מש"כ לעיל באות ג. וע"ע מש"כ בשול"ת מקדשי השם (ח"א סימן עו), ולענ"ד אינו עניין לנדו"ד.

ואף לגבי להקדים מצאנו אחרונים שכתבו שניתן להקדים ולעשות בשנה השנייה של התינוק, ע"י במנהג ישראל תורה (שם) שכתב כן בשם כמה אחרונים.

ואכן מהרדב"ז והאר"י משמע שאין זמן מוגדר כ"כ למנהג זה, וניתן לאחר או להקדים, שהרי האר"י ז"ל עשה את השמחה לבנו בלג' בעומר, ולא משמע שזה משום שבנו נולד בלג' בעומר, וכפי שכתב בתשובות והנהגות (שם).

ומדלא הדגישו הרבה אחרונים שיש גיל מדויק למנהג זה, ואף מצינו הרבה דעות הסוברים שהגיל אינו בג"ש (אלא בב' שנים או בד' שנים), ממילא משמע שאין להקפיד כ"כ לעשות בדיוק בגיל ג"ש. וכפי שכתבו הפעולת צדיק (שם) והויצבור יוסף בר (ח"ד פכ"ו סימן טו) שהיו נוהגים לעשות כבן ב' או ג' או ד' שנים, הרי שלא הקפידו לעשות בדיוק ביום ההולדת של השנה השלישית.

ומה עוד שכבר התבאר שהמקור לסוברים שאין לאחר הוא מהרמ"א שכתב שמיד כשיגיע לג"ש יש ללמדו אותיות, והרי כבר התבאר (לעיל סימן א אות ז) שאין כאן כ"כ דקדוק בתאריך, שבאמת ניתן לאחר או להקדים, והכל תלוי בחריפותו של התינוק.

ואף השבט הלוי (ח"ח סימן רו) כתב שהיות והלימוד לג' שנים הוא מהמדרש שהשווה את חינוך התינוק למצוות ערלה, הרי שבמצוות ערלה כמעט ותמיד אין הג' שנים שלמות, אלא הן יותר או מעט, וממילא אף אצלנו אין הג"ש מדויקות, וניתן לאחר או להקדים מעט.

ויש להוסיף את דברי בעל ס' החסידים (סימן נט), שכתב: "אותם בני אדם שיש להם לעשות מצוה כגון **להתחיל ללמוד תינוקות** וכו' ואומר נמתין עד ראש חודש וכו' אין זה דרך הטוב כי מי יודע אם

ימות בתוך החודש וכו' כללו של דבר מיד כשתבוא המצוה לידך עשה ואל תדחה אותה". הרי שאין לאחר את לימוד התינוקות³⁷.

א"כ נר' שלכתחילה יש לעשות את השמחה בזמן שהתינוק יודע לדבר ומתחיל להתחנך לתורה, וכפי שכתב באוצר דינים ומנהגים (ערך שער). והיות וע"פ רוב הקטנים בגיל ג"ש מגיעים לחינוך זה, לכך ע"פ רוב יש לעשות השמחה בהגיע לגיל ג"ש.

אולם ניתן לאחר או להקדים מעט אם צריך, ובתנאי שהתינוק יודע לדבר. וכש"כ אם האיחור או ההקדמה הוא לצורך מצוה או בשביל ברוב עם.

עוד נר' שאם נצרך להקדים או לאחר, הרי שעדיף להקדים מאשר לאחר (אם התינוק כבר יודע לדבר), שכן היות והוא יודע לדבר הרי שהגיע זמנו ואין לאחר חינוכו.

אולם אם אין התינוק מדבר על בוריו יש להעדיף לאחר עד שהתינוק ידבר על בוריו.

³⁷ ונר' מדבריו שאף בתינוקות קטנים כבן ג' או ד' יש להקפיד על זה.

אות יב – סיכום סימן ב

באות א התבאר שמעיקר הדין מותר לספר את הקטנים מיד כשנולדו, אולם לפני כ - 400 שנה החלו לנהוג בארצות ספרד להמתין מלספר כמה שנים, וכשמספרים בפעם הא' עושים שמחה.

באותיות ב ו - ז התבאר שעיקר טעם של השמחה הוא משום שלעם ישראל יש תספורת נבדלת משאר אומות העולם, ואנו שמחים שאף לתינוק יש היכר זה.

באות ג התבאר שאין עניין השמחה משום קיום מצוות הימנעות מהקפת הראש, ואע"פ שי"א שמקיימים מצוה זו.

באותיות ד - ו הובאו עוד כמה טעמים למנהג, אלא שאינם הטעם העיקרי.

באות ח התבאר שאין שום בעיות הלכתיות במנהג זה.

באות ט התבאר שאין זה מנהג של חיוב, אלא מנהג של עצה והדרכה טובה, ואין הפרש בין אשכנזים לספרדים בחובת המנהג.

באות י הובאו ג' שיטות מתי יש לעשות מנהג זה, והעיקר שבזמן שהתינוק יודע לדבר על בוריו ומתחיל לחנכו לתורה יש לעשות מנהג זה. ולרוב זה בגיל ג' שנים.

באות יא התבאר שראוי לעשות המנהג ביום שיודע לדבר (לרוב בגיל ג' שנים) ולא לאחר או להקדים. אך במקום צורך ניתן לאחר או להקדים מעט. ועדיף להקדים מלאחר (כל שהתינוק יודע לדבר על בוריו).

סימן ג – הנהגות הראויות לקטנים

אות א – חינוך לחיבוב התורה ולעשיית חסד

בסימן א התבאר שכשהקטן יודע לדבר יש לחנכו לתורה ולשמע, וזאת ע"י אמירת פסוקים בע"פ ולימוד קריאת לשון הקודש.

בסימן ב התבאר שיש מקומות שנהגו להמתין מלספר את הקטנים עד שמתחילים לחנכם לתורה, ואז מספרים אותם בשמחה גדולה.

כעת נראה עוד דברים שראוי לחנך בו את הקטנים.

ז"ל מסכת סופרים (פי"ח הל' ד): "יש שקורין ספר קינות בערב וכו' ומתרגם לפי שיבינו בו שאר העם והנשים והתינוקות וכו' מכאן אמרו המברך צריך שיגביה קולו משום בניו הקטנים ואשתו ובנותיו וכו'".

הרי שהיו מתרגמים בשביל שיבינו הנשים והטף, ואף אמרו לברך בקול רם בשביל האישה והטף. ונר' שמדובר כאן אף בקטנים בני ג' או ד' שנים כל שמבינים קצת, ולימדונו שאף שפטורים מדברים אלו, מ"מ ראוי לחנכם בהם.

וכע"ז בירו' (ברכות פ"ד ה"א) שרבי יונה היה מתפלל בביתו בקול כדי שילמדו ממנו בני ביתו.

עוד אמרי' במסכת סופרים (שם הל' ה): "וכן כל מי שהיה לו גדול ממנו בעיר היה עומד ממקומו והולך לפניו והיה משתחוה לו להתפלל בעדו ללמד שהן נאין וליבן לשמים. ולא היו מניחין בניהם הקטנים אחריהם אלא היו מוליכין אותן לבתי כנסיות כדי לזרום במצוות".

הרי שהיו מוליכין בניהם הקטנים לקבל ברכות מהגדולים. וכן היו מרגילים את בניהם הקטנים לבוא לבית הכנסת כדי לזרזם במצוות.

עוד אמרי' שם (הל' ו'): "ביום שהושיבו ר"א בן עזריה בשיבה פתח ואמר אתם ניצבים היום כולכם טפיכם נשיכם וכו' טף למה בא כדי ליתן שכר למביאייהן, מכאן נהגו בנות ישראל קטנות³⁸ לבוא לבית הכנסת כדי ליתן שכר למביאייהן". וכתבו התוס' (חגיגה ג. בד"ה כדי) שמכאן סמכו להביא קטנים לבית הכנסת.

ונר' שהטעם שיש למביאייהן שכר הוא משום שבהבאת הקטנים לבית הכנסת מחנכים אותם למצוות.

וכן בשבת נח: אמרי' העושה זגין וכו' ולמטפחות ספרים ולמטפחות תינוקות וכו'. ופירש רש"י (בד"ה ולמטפחות ספרים): "כשנושאים אותן לבית הכנסת שתינוקות של בית רבן קורין שם מקשקשין בזגין והתינוקות שומעין ובאין", וכע"ז כתב המאירי (שם בד"ה זוג).

הרי שהיו מחנכים את התינוקות לשמוע קריאת התורה.

א"כ טוב להביא את הקטנים לבית הכנסת ולהשמיע להם קריאת התורה וברכות כדי לחנכם במצוות.

כתב האו"ז (ח"ב סימן מח): "ואחר שקרא הולך הש"ץ על קטידרא וכל התינוקות הולכין ומנשקין לס"ת כשגללה הגולל, ומנהג יפה הוא זה לחנך את התינוקות למצוות וזרזם וכו' וגם מחמת שבאים קטנים לבית הכנסת נכנסת בהם יראת שמים בליבם כדתנן (אבות

³⁸ נר' שלמדו שמדובר כאן אף בקטנות, ולא רק בקטנים. שכן אם הכוונה בטף היתה רק לקטנים, א"כ איך הגמ' (ק"י לד:) אמרה שאם טף חייב ק"ו שנשים חייבות. והרי ק"ו פירכא הוא, שאפשר שקטנים עדיפים מנשים שכן הם בכלל החינוך לתורה. אלא שהגמ' הבינה שבכלל טף יש ג"כ תינוקות, ובוודאי שלפ"ז י"ל ק"ו לנשים, וכע"ז כתב הרב בנימין תאומים (קובץ הקהל עמ' פג).

פ"ב) יהושע בן חנניה אשרי יולדתו, ומפרש בירו' פ"ק ביבמות (הל' ו) משום שהיתה אימו מוליכתו לבית המדרש כדי שיתדבקו אוזניו בד"ת".

הרי שהיו מרגילין את התינוקות לנשק את הס"ת ולבוא לבית הכנסת כדי לחנכם במצוות. ואף יש בזה סיוע לקבלת יראת שמים. וכ"פ הרמ"א (או"ח סימן קמט) שנוהגין לתת לתינוקות לנשק הס"ת.

כתב הדרכי משה (או"ח סימן קכד אות ו): "גרסינן בסנ' (קי:) מאמתי תינוק זוכה לחיי העולם הבא משמתחיל לענות אמן שנאמר פתחו שערים ויבוא גוי צדיק שומר אמונים, אל תקרי אמונים אלא אמנים, וכתב הכל בו (הלכות תפילה, ח:.) דמשום זה יש לאדם להרגיל בניו הקטנים שיענו אמן".

הרי שראוי לחנך הקטנים בעניית אמן.

ובבראשית רבה (פר' מח סימן יד) אמרי': "ויתן אל הנער, זה ישמעאל, בשביל לזרזו במצוות".

דהיינו אברהם אבינו הרגיל את ישמעאל במצוות הכנסת אורחים כדי לחנכו למצוות.

א"כ מבואר מכל זה, שאף במצוות שהקטנים פטורים בהם, מ"מ ראוי לחנכם לעשותם כדי להרגילם במצוות. ובפרט במצוות המרגילים אהבת תורה ותפילה, וכגון לבוא לבית הכנסת, לשמוע קריאת התורה והברכות, לנשק הס"ת וכדו'.

וכן במצוות המרגילים גמילות חסד כהכנסת אורחים, צדקה וכדו' ראוי להרגילם בעשיית חסד.

ומ"מ נר' שזה רק בקטן שיודע לעשות את פעולת המצווה, כגון שיודע לקחת המטבע וליתן לעני לבדו. אך אם אין הקטן יכול לעשות את מעשה המצווה, אין הוא בכלל החינוך כמבואר בסימן א.

הורד מספריית לייבוויץ - leblibrary.co.il

אות ב – מנהג הבאת המפה לבית הכנסת

באשכנז היה מנהג שהקטן מביא מפה לגלילת הס"ת ועוזר קצת בגלילתה, ואף היו אומרים לו מי שבירך. ויש מקומות שנוהגים כן עד ימינו.

עיקר עניינו של המנהג הוא כדי להרגיל ולחנך הקטנים בתורה, ולכן הגיל למנהג הזה היה או ב' שנים או ג' שנים או ד' שנים, והדבר דומה למנהג החלאקה שאף הוא היה בגילאים אלו (התבאר לעיל בסימן ב אות י), והדבר תלוי במחלוקת אימתי יש להתחיל לחנך הקטנים.

וכבר ביארנו בסימן א (אותיות ו - ט) שהעיקר הוא שיש להתחיל לחנך את הקטנים מעת שיודעים לדבר כראוי, וזה לרוב בגיל ג"ש.

ועי' בס' שרשי מנהג אשכנז (ח"ב מעמ' 502) שהאריך הרבה מאוד במנהג זה.

אות ג – סיכום סימן ב

באות א התבאר שטוב לחנך את הקטנים בהבאתם לבית הכנסת, בלנשק את הס"ת ולשמוע קריאתה, לברך, לענות אמן וכדו'. וכן התבאר שיש לחנכם בעשיית חסד.

ומ"מ כל זה רק אם התינוק יודע לעשות לבדו את הפעולה³⁹, אך אם אין התינוק יודע לעשות הפעולה איננו בכלל החינוך.

באות ב הובא שיש מנהג אשכנז שכאשר הקטן מתחיל את חינוכו לתורה, הוא מביא את המפה לגלילת הס"ת ועוזר בגלילה. ושאר פרטי המנהג התבארו בס' שרשי מנהג אשכנז (שם).

³⁹ כגון שהקטן יודע לברך מעצמו או יודע להביא את המאכל לאורחים וכדו'.

סוף דבר

בקונטרס זה עסקנו בתחילת חינוך הקטנים.

התבאר בו שעד שהקטנים אינם יודעים לדבר אין מתחיל החינוך שלהם לתורה ולשמע.

ומעת שיודעים לדבר, שזה לרוב בגיל ג' שנים, יש לאב להתחיל ללמד תורה ושמע. חינוך זה אינו כמו חובת החינוך שיש לילדים גדולים יותר (בני ו' או ט'). שכן חינוך זה אינו חובה ואין בו גדרים ברורים, ואין צריך לחנכם בכל פרטי המצוה כאדם גדול.

אלא מהות חינוך זה היא להתחיל להרגיל את הילד ולהכין אותו לקראת גיל החינוך. ונראה שאפשר לומר שזה חינוך לחינוך. שאנו מחנכים את הקטנים בני ג"ש, כדי שכשיגיעו לגיל חינוך יוכלו ללמוד תורה יותר בקלות ובהבנה.

מכיוון שהקטן מתחיל פרק חדש בחייו, בו הוא מתחיל את חינוכו לתורה ולשמע, לכן נהגו לעשות שמחה בזמן זה, ולספרו בפעם הא' שיהיה ניכר היותו מעם ישראל.

ובכלל החינוך לגרום לקטן לאהוב את התורה ע"י נישוקה, והבאתו לבית הכנסת, בשמיעתו את קריאת התורה, וכן להרגילו בברכות ובעניית אמן.

וכמו כן מחנכים אותו בעשיית חסד שזה מבוא גדול לתורה.

ואחרי כל זה אנו תפילה שנצליח בחינוך הקטנים, ונקיים (משלי פכ"ב): "חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה".

הקדשות

קונטרס זה נכתב להצלחת
בני יצחק בן משה נ"י, בני שלמה בן משה נ"י וביתי אפרת בת משה שתחיה,
שיזכו לגדול לתורה לחופה ולמעשים טובים, ויצליחו בכל מעשי ידיהם ויזכו למידת הענוה ולשאר המידות הטובות.

וכן להצלחת אשתי הצדקת
דליה מזל בת דניאל שתחיה
שתזכה לברכה והצלחה בכל מעשי ידיה, ותזכה לחיי אריכי בני מעלי ומזוני רוויחיה.

וכן להצלחת הוריי הצדיקים
נסים בן משה (מרסל) נ"י ונורית בת רפאל שתחיה,
ולכל בני ביתם שיבורכו בכל מכל כל, בברכה והצלחה בכל מעשי ידיהם ושיתבשרו בשורות טובות.

וכן להצלחת הוריי אשתי
דניאל בן נסים נ"י וסילבנה בת אברהם שתחיה,
ולכל בני ביתם שיצליחו בכל מעשי ידיהם ויבורכו ביתם וכל עסקיהם, ויזכו לאריכות ימים ושנים.

ותבורך אימי זקנתי
פנינה בת יעקוטה שתחיה
וכן תבורך

סלין בת רנה שתחיה
שיזכו לרפואה שלמה ולאריכות ימים ושנים טובות
ושכן יהיה לכל יוצאי חלציה
כמו כן יבורכו כל המסייעים בהוצאת הקונטרס הזה
בברכה והצלחה בכל מעשי ידיהם

יהיו הדברים הכתובים בקונטרס זה
לעילוי נשמת:
אבי זקני **משה (מרסל) בן ייטי ז"ל**.
אימי זקנתי **אסתר בת נונה ז"ל**.
אבי זקני **רפאל בן זוהרא ז"ל**.

ת.נ.צ.ב.ה

נר ה' נשמת אדם
הלימוד בקונטרס זה יהיה לעילוי נשמת
ריקרדו נסים בן מרסל ז"ל
שרלוט בת פורטונה ז"ל
רוג'ר אברהם בן אסתר ז"ל
ת.נ.צ.ב.ה

הורד מספריית לייבוביץ - leblibrary.co.il